

Den kætterske oprører Thomas Müntzers og den adelige søhelt Herluf Trolles bidrag til *Te Deum laudamus* på dansk

Af Jens Lyster

I *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* fra 1685 påbydes det udtrykkeligt, at der til froprædiken om søndagen skal synges *O Gud vi love dig* før prædiken. Derfor indledes også Kingos salmebog 1699 og *gradualet* fra samme år af denne 200 år gamle oversættelse af *Te Deum Laudamus*. Men 30 år senere, i 1729, sker der noget forbløffende og aldeles uøst: En kongelig forordning tilsidesætter dette påbud og udskifter den veltjente salme med en splinterny anonym oversættelse af *Te Deum*. Der må stikke noget under dette drastiske og fordægtige indgreb, en i det enevældige monarki unævnelig grund. Men hvilken?

Luthers versificerede oversættelse af den oldkirkelige hymne *Te Deum laudamus* fremkom i 1529 i Wittenbergbogtrykkeren Joseph Klugs *Geistliche Lieder*. Der skulle imidlertid gå nøjagtigt 200 år, inden reformatorens vers kom i brug i Danmark-Norge i den danske oversættelse *O store Gud, vi love dig*. I betragtning af, hvor hurtigt Luthers salmer ellers vandt indpas i riget, forekommer det ejendommeligt, at Luthers *Te Deum* var så længe undervejs. Og ikke mindre ejendommeligt, ja uøst, var *fremgangsmåden* ved den sene indførelse af netop denne salme, der skete ved kongelige reskripter af 18. marts og 8. april 1729, der påbød og autoriserede brugen af den nye oversættelse af *Te Deum* i Danmark-Norge på bekostning af det *Te Deum* på prosa, der med indledningen *O Gud vi lofve dig, vi bekiende dig en Herre* havde hørt til menighedens arvegods siden den tidlige reformation. Med Kingos *Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog* 1699 og *Gradualet* fra samme år havde dette gamle *Te Deum* tilmed fået en fornem førsteplads, fordi det var forordnet til froprædiken om søndagen. En salmebog, der var autoriseret af den enevældige monark, må have fremstået som en urørlig størrelse, som det ikke tilkom almindelige dødelige at gøre forandringer i. Hvordan kunne det da pludselig i 1729, kun 30 år efter autorisationen af Kingos salmebog, lade sig gøre at røre ved det urørlige? Hvorfor fandtes det nødvendigt, uden fremførelse af tungtvejende

grunde, at udskifte det gamle veltjente *Te Deum* med en splinterny oversættelse af Luthers *Te Deum*? Eller forelå der faktisk tungtvejende, men unævnelige grunde til denne indgribende forandring? Var det nye *Te Deum* mon faldet ned fra Himlen? Eller var det gamle *Te Deum* af hidtil ukendte årsager faldet uhjælpeligt i unåde?

Hvordan klarede man at synge *Te Deum* i de første 200 år?

De tidligste danske reformatorer overtog, videreførte og omformede en middelalderlig tradition for at anvende *Te Deum* ved søndagsmatutinen og ved højtidelige lejligheder, takkefester, bispevielser, kongekroninger, prinsefødsler og hvor ellers en jublende takkesang til Treenigheden trængte sig på. Som oftest på latin, men danske oversættelser begyndte at vinde frem fra begyndelsen af 1500-tallet. Luther foreskrev i *Den tyske Messe*, 1526, at der på helligdagen eller søndagen ved den tidlige gudstjeneste kl. 5 eller 6 om morgenen efter prædiken skulle være en antifon og *Te Deum Laudamus*. Luther anbefalede på søgnedage at beholde morgentidebønnen, matutinen, hvor ikke længere munke, men skoleelever skulle synge *Te Deum*.¹ Den danske kirkeordinans foreskrev efterfølgende, at børnene til ottesangen under skolemesterens ledelse skulle varetage læsningerne og derefter synge et responsorium med *Gloria patri* og siden *Te Deum laudamus*. Ligeledes bestemte kirkeordinansen, at der ved høstgudstjenesten på mikkelsdag, den 29. september, "med hiertens gudelighed siungis strax effter predicken aff den heele meenhed [!] *Te Deum laudamus* etc."²

I den første bevarede danske salmebog, *Een ny handbog, med Psalmer oc aandelige lofsange*, der tryktes i Rostock 1529, optræder som den anden salme, "Sancti Ambrosij oc S. Augustini lofsang som hedder paa latine *Te deum laudamus*". Man kan regne med, at denne prosaoversættelse af *Te Deum* har været blandt de tyske salmer, som Claus Mortensen, Malmøs reformator, i 1528 lod oversætte "paa vort Danske maal", hvorefter han "met sin metbroders her Hans Spandemagers ... raad oc hielp, loed ved Prenten i Malmø vdgaa den første Danske Psalmebog".³ I 1528 var Luthers versificerede oversættelse endnu ikke

-
1. *Luthers Skrifter i Udvalg*, bd. 2, *Skrifterne om Kirke og Gudstjeneste*, Kbh. 1963, s. 66, "Den tyske messe 1526", s. 77-94, især s. 83, jf. *D. Martin Luthers Werke* (Weimarer Ausgabe, forkortet WA), 19, s. 78,27-79,4.
 2. *Kirkeordinansen 1537/39*, "Den rette ordinants" Etter Hans Wingaards førsteutgave fra 1542, faksimileudgave, Verbum (Andaktsbokselskapet) 1988, bl. 14v og 25r.
 3. Således Hans Thomissøn i sit forord bl. d 2v til *Den danske Psalmebog, met mange Christelige Psalmer, Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret. Aff Hans Thomissøn*, Kbh.

kendt, så Claus Mortensen har måttet gå andre steder hen for at finde et passende *Te Deum* at oversætte, et latinsk eller tysk. Hans Tausen har i Viborg været i den samme situation, da han på samme tid udarbejdede og udgav ”den afftensang, som i Judland siungis, met Antiphoner, Psalmer oc Magnificat”,⁴ som vi kender i den form, hvori den blev indlemmet i Christiern Pedersens Malmøsalmebog fra 1533.⁵ Her findes *Te Deum* også på dansk (bl. 109r-110v), men i en anden version, som Hans Tausen har sat sine umiskendelige fingeraftryk på.⁶ Begge oversættelser af *Te Deum* optræder dernæst i den såkaldte ”Hans Tausens salmebog”, 1553,⁷ først Claus Mortensens oversættelse, bl. 94v, og umiddelbart efter Hans Tausens, bl. 95v. Med den sidste udgave fra 1568 af denne salmebog⁸ glider Tausens *Te Deum* ud for bestandig, idet Hans Thomissøn i 1569 fravælger Tausens og kun viderefører Claus Mortensens oversættelse, som derefter er enerådende og i 1699 kan indtage den fornemme og fremskudte placering forrest i Kingos salmebog og graduale, fordi den er foreskrevet ”Til Søndag Fro-Prædicken”, til afsyngelse allerførst før prædikenen. Så meget mere overraskende forekommer detroniseringen i 1729. En forklaring trænger sig på!

Salmehistorikeren Anders Malling er påfaldende uinteressert i kilderne til de to reformatoriske danske oversættelser af *Te Deum*. Under sin gennemgang af salmen *O store Gud, vi love dig* skriver Malling om *Te Deums* historie og aftrykker både den latinske og tyske tekst og diverse danske oversættelser. Han nævner naturligvis Claus Mortensen, der havde hovedansvaret for vor ældste salmebog fra 1528, hvorfor Malling går ud fra, og sikkert med rette, at oversættelsen af *Te Deum* er hans. ”Den er foretaget efter den latinske tekst, men som det

1569. Genudgivet i faksimile med omfattende efterskrift af Erik Dal i 1968 og i 1997.

4. Fra historikeren og præsten Peder Terpager kender vi titlen på det tabte viborgtryk fra 1529: *Affthensang medth Psalmer, Antiphoner och Magnificat. Item Te Deum fordansket och nogle andre Psalmer at siwngne fore brudefolck och liig. M.D. XXIX*. Aar. Titlen findes i Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1550*, Kbh. 1919, nr. 4. P. Severinsen lader i ”Dansk Salmedigtning i Reformationstiden. Studier over vore ældste Salmebøger”, *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. II, s. 1-55 og 240-292, især s. 250, al sandsynlighed tale for Hans Tausens forfatterskab til aftensangen.
5. Bl. 87 ff i *Malmø-salmebogen 1533. Faksimiledition*, Malmö 1967, med efterskrift af Anders Malling.
6. Niels Møller: *Salmesprog og Salmetyper II*, Kbh. 1923, s. 64. If. P. Severinsen, *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. II, s. 251, har det danske *Te Deum* været beregnet til brug ved ottesang i Viborg, svarende til Claus Mortensens i Malmø.
7. *En Ny Psalmebog 1553*. Genudgivet Kbh. 1983 med faksimile i bind I, kommentar af Niels Knud Andersen i bind II.
8. *En Ny Psalmebog* kendes i dag i udgaver fra 1553, 1556, 1558, 1566 og 1568, Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi II, 1551-1600*, Kbh. 1931-33, nr. 1421-1425.

ses, fylder den adskilligt mere”.⁹ Denne iagttagelse burde have givet anledning til undren. Jørgen Kjærgaard, der senest har skrevet om *O store Gud, vi love dig*, er endnu mere afklaret og kortfattet: *Te Deum* findes i de tidligste danske reformationssalmebøger fra 1528 og 1533 ”i to forskellige oversættelser fra den latinske”.¹⁰ Slet så enkelt tegner billedet sig ikke for Niels Knud Andersen, der udtrykkeligt bemærker, at ”Forlægget for de to danske oversættelser er dels den latinske tekst, dels en tysk oversættelse, som anvendtes inden fremkomsten af Luthers versificering af *Te Deum* (Klug 1529), og som bevarede i den nedertyske salmebog (fra Slüter 1525)”.¹¹ Niels Knud Andersen bygger bl.a. på Niels Møllers grundige undersøgelse af kilderne til de to danske *Te Deum*-bearbejdelser. Møller kan oplyse, hvad ingen herhjemme tidligere har påpeget, at ”inden Luthers rimede Oversættelse fremkommer i 1529, havde en tysk prosaisk Oversættelse vundet almindelig Udbredelse, nemlig Johann Brentz’s. Vore danske Texter er begge fremkomne ved en Sammenarbejdning af den latinske Text og Brentz’s tyske”.¹² Desværre oplyser Niels Møller ikke, hvorfra han har oplysningen om den schwabiske reformator Johann Brenz’ delagtighed i en tysk oversættelse af *Te Deum*.¹³ Tilsyneladende kender Brenz-forskeren Walther Köhler intet til sagen i sin *Bibliographia Brentiana. Bibliographisches Verzeichnis der gedruckten und ungedruckten Schriften und Briefe des Reformators Johannes Brenz. Nebst einem Verzeichnis der Literatur über Brenz, kurzen Erläuterungen und ungedruckten Akten*, 1904. Det er imidlertid undgået Köhlers opmærksomhed, at Philipp Wackernagel i 1855¹⁴ og derefter Friedrich Hubert i 1900 i *Die Strassburger liturgischen Ordnungen im Zeitalter der Reformation nebst einer Bibliographie der Strassburger Gesangbücher* s. XIX nr. 22 har anført følgende tryk: *Das Te deum laudamus verteütscht durch Jo. Brentz zu schwebische Hall ... MDXXIX. Bey Wolff Köpffel zu Strassburg*. Dette med noder udstyrede tryk fandtes i et unikt eksemplar i Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg, men er desværre gået tabt allerede før 1900, men lykkeligvis

9. Anders Malling: *Dansk Salmehistorie*, IV, Kbh. 1964, s. 259-268, især s. 264.

10. Jørgen Kjærgaard: *Salmehåndbog* II, Kbh. 2003, s. 19.

11. Niels Knud Andersen: *En Ny Psalmebog 1553*, II, Kbh. 1983, s. 99 note 48. Rostock-reformatoren Joachim Slüters *Ein gar schönes und sehr nützliches Gesangbuch 1525* er udgivet som reprint og med efterskrift af Gerhard Bosinski, Leipzig 1986, hvor *Te Deum* findes s. 66-68.

12. Niels Møller: *Salmesprog og Salmetyper*, II, s. 64.

13. Den stammer rimeligvis fra Philipp Wackernagel, se note 14-15.

14. Philipp Wackernagel: *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert*, Frankfurt a. M. 1855, nr. 277.

har samme bogtrykker Wolff Köpffel snart efter optaget *Te Deum* i sin salmebog *Psalmen gebett und kirchenübung, wie sie zu Strassburg gehalten werden*, 1533, hvor hymnen findes sidst i bogen med overskriften ”Ambrosij und Augustini Lobgesang”, ligeledes med noder.¹⁵ Men denne gang er oversætteren Brenz ikke nævnt i kilden!

Den tyske Brenz-forsker Martin Brecht, der har kastet lys over denne sag,¹⁶ kender ellers ikke til, at den mangesidige Brenz har skrevet salmer. Hans indsats på det hymnodiske felt er da også yderst begrænset, idet han kun har foretaget visse mindre rettelser i et allerede foreliggende tysk *Te Deum*, nemlig det, der findes i *Deutsches Kirchenamt* fra 1523 af Thomas Müntzer!¹⁷

Det er almindelig kendt, at Müntzers gudstjenesteordninger blev overtaget helt eller delvis af andre og på andre steder, fx i Erfurt. Müntzers *Te Deum* indgik i *Enchyridion geistlicher gesenge und psalmen*, Wittenberg 1526, i Erfurt-enchiridierne 1526 og 1527, i Zwickau-enchiridiet 1528 og Leipzig-enchiridiet ved Michael Blum i 1528 eller 1529.¹⁸ I hele det saksiske område vandt det indpas. Om Brenz var bekendt med, at Müntzer var oversætteren af hans forlæg, eller om han har betjent sig af en anonym version af Müntzers *Te Deum*, vides ikke. I alt fald har Brenz bearbejdet forlægget og tilføjet den overskrift, ”Ambrosii und Augustini Lobgesang”, som går tilbage til den middelalderlige legende om, hvorledes Ambrosius og Augustin har digtet hymnen, idet de sang den vekselvis ved Augustins dåb påskenat i året 387.

Martin Brecht aftrykker s. 356-357 den af Brenz bearbejdede oversættelse, men eftersom det ikke er denne, men den ægte Müntzer-tekst, der har foreligget for både Claus Mortensen og Hans Tausen,¹⁹ måske

15. Wackernagels *Bibliographie* 1855, nr. 316, hvor *Te Deum* af Wackernagel betegnes „die Brenzische Uebersetzung“.

16. Martin Brecht: ””Te deum” und ”Verreterey”. Unbekannte gedruckte Schriften von Johannes Brenz”, *Aus südwestdeutscher Geschichte. Festschrift für Hans-Martin Maurer, dem Archivar und Historiker zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 1994, s. 354-366.

17. Thomas Müntzer: *Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe. Unter Mitarbeit von Paul Kirn, hrsg. von Günther Franz*, 1968 (i: *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Band XXXIII*). *Deutsches Kirchenamt* er aftrykt s. 25-155, *Te Deum* s. 111-114.

18. WA 35, s. 250f (med en kort henvisning til Brenz) og s. 317-319. Enchiridiernes prosaform af *Te Deum* findes også i Slüters Rostocksalmebog 1531 bl. Q 6v, i Schumanns og Lotters salmebøger fra hhv. 1539 og 1540.

19. Brenz afviger fra Müntzer allerede i vers 1 ved at ændre ”O Got” til ”Herr Gott”. I vers 3 har Brenz ”Dein lob preisen alle Engel und alle himlische Fürstenthumb”. I vers 6 har Brenz „mit dem lob deiner herrligkeyt“ i stedet for Müntzers lidt ubehjælpsomme ”mit der herligkeit deines preyses”.

i et Erfurt-enchiridion eller i et separattryk eller lige så sandsynligt i Joachim Slüters nedertyske *Eyn gantz schone vnde seer nutte gesangk boek*, Rostock 1525, må det være Müntzers *Te Deum*, der påkalder sig vor særlige interesse.

I hvilket omfang Mortensen og Tausen har ladet sig inspirere af det latinske *Te Deum* eller af Müntzers tyske oversættelse, fremgår af den følgende synoptiske sammenstilling, linje for linje, af fire *Te Deum*-tekster.²⁰ I første linje står den latinske tekst (*L*), hentet fra Niels Jespersens *Graduale* 1573²¹. Anden linje (*Mün*) viser Müntzers bearbejdelse,²² tredje linje (*CM*) Claus Mortensens²³ og fjerde linje (*HT*) Hans Tausens.²⁴ Overskueligheden ville gå tabt med endnu flere bearbejdelser²⁵ i sammenstillingen. Nummereringen af versene er min og tjener alene et praktisk formål ved den genetiske analyse.

1.

L: TE Deum laudamus, te Dominum confitemur.

Mün: O Got wir loben dich, wir bekennen dich eyen Herren.

CM: O Gud wÿ loffue teg, wÿ bekende teg een Herre.

HT: O Gud w[i] loffiue[sic!] dig, wi bekende dig for en Herre

-
20. Professor dr. theol. Siegfried Bräuer, Berlin, hvem jeg takker for at have henledt min opmærksomhed på Müntzers andel i det danske *Te Deum*, har en tilsvarende sammenstilling af tidlige tyske *Te Deum*-tekster s. 188-190 i sin grundige udredning "Thomas Müntzers Tedeum in den Erfurter Drucken von 1524/1525 und die Umgestaltung des Gottesdienstes", *Flugschriften der Reformationszeit. Colloquium im Erfurter Augustinerkloster* 1999, hrsg. von Ulman Weiss, Tübingen 2001, s. 173-200.
21. *Niels Jespersens Graduale 1573. Facsimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen* (1935), Erik Dal og Henrik Glahn, Kbh. 1986, s. 373-380. Valget af denne normdannende tekst er foretaget, fordi Niels Jespersen af Erik Abrahamsen skønnes at have fastholdt den katolske periodes latinske sange til brug for kannikerne og peblingekorene ved de københavnske kirker og ved købstadskirkerne og afviger således i sin gengivelse af *Te Deum* næppe fra det latinske *Te Deum*, som Claus Mortensen og Hans Tausen har kendt. Et latinsk *Te Deum* fra den katolske tid, aftrykt i *Middelalderens danske Bønnebøger ved Karl Martin Nielsen*, I, Kbh. 1945, s. 21, afviger da også kun fra Jespersens i vers 20: "tuis famulis", vers 22: "in gloria" og vers 25: "et benedicimus".
22. Hentet fra Erfurt-bogtrykkeren Johannes Loersfelts separattryk *Te Deum laudamus zu deutsch*, 1524, eksemplar i Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, i Siegfried Bräuers gengivelse. Versionen fra *Deutsches Kirchenamt* findes aftrykt i *Thomas Müntzer: Schriften und Briefe*, hrsg. von Günther Franz, 1968, s. 111-114. Den nedertyske version fra 1525 ved Joachim Slüter findes i reprint, se note 11.
23. *Een ny handbog, med Psalmer oc aandelige lofsange*, Rostock 1529, bl. 5r-6r. Facsimileudgave, Kbh. 1972, udgivet ved Niels Knud Andersen.
24. *Malmö-salmebogen 1533. Faksimiledition*, Malmö 1967, bl. 109r -110v.
25. Der kunne også citeres fire førreformatoriske danske prosaoversættelser: fra *Lucidarius*, Gotfred af Ghemen 1510, aftryk i Anders Mallings *Dansk Salmehistorie* IV s. 263 og

2.

L: Te æternum patrem omnis terra veneratur.
Mün: Der gantze erdbodem, preysset dich ewigenn vatter.
CM: Teg een ewig fader, prýser then ganske werden.
HT: All verden och iörderig priser dig euige fader
3.

L: Tibi omnes angeli, tibi coeli et vniuersæ potestates.
Mün: Das selbige thun auch all dein engel, die hymel vnd all gewaltigen engel.
CM: Thet samme giøre alle Engle, himlene oc alle weldige Engle.
HT: Saa gør oc alle dine Engle, hiemle oc hiemmeliske herskaff
4.

L: Tibi Cherubin et Seraphin incessabili voce proclamant.
Mün: Die engel Cherubin vnd seraphyn, preysen dich ewig an vnderlas sagede:
CM: Thyn prýss siunge Cherubin oc Seraphin, med eet waffladeligt stæmme.
HT: Dig prise Cherubin och Seraphin met en euige engelske loffsang
5.

L: Sanctus. Sanctus. Sanctus. Dominus Deus sabaoth.
Mün: Heylger. Heylger. Heylger herre Got sabaoth.
CM: Hellig. Hellig. Hellig æstu Herre Gud Sabaoth.
HT: Hellig, Hellig, Hellig herlig Herre Gud Sabaoth
6.

L: Pleni sunt coeli et terra maiestatis gloriæ tuæ.
Mün: Hymel vnd erde synd erfullet, mit der herligkeit deines preyses.
CM: Himlene oc iorden ere opfylt med thyn Maiestetis ære.
HT: Hiemmel och iorden ere opfylte met din Maiestatis herlighed
7.

L: Te gloriosus apostolorum Chorus.
Mün: Die löbliche samlung aller deiner botten, ehrwirdiget dich eynen waren Gott.
CM: Then erlig forsambling thýne Apostlers tall, teg loffue oc bekende een Herre.
HT: Den hederlige Apostelss forsamling Prophetes, Martyrer met alle hellige fedre loffue dig
8.

L: Te prophetarum laudabilis numerus.
Mün: Des gleichen thut allzeyt, die herliche zall deyner propheten.
CM: Lýge saa gjør oc altýd thit hellige tall thýne Propheters.
HT: Se vers 7

”The Gotfred of Ghemen Print of The Danish Lucidarius (1510)”, *A Danish Teacher’s Manual of the Mid-Fifteenth Century*, Lund 1993 (*Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund* 85), vol. 1, s. 138-141; fra *Karen Ludvigsdatters tidebog* (o. 1500), aftrykt i *Middelalderens danske Bønnebøger* I s. 160-161; fra *Visdoms Spejl* (16. årh. ’s begyndelse), aftrykt i *Middelalderens danske Bønnebøger* III, Kbh. 1957, nr. 577; fra *Vor froe Tider*, Paris 1514, aftrykt i *Christiern Pedersens Danske Skrifter udgivne af C.J. Brandt og R. Th. Fenger*, 2. Bind, Kbh. 1851, s. 287-288. En mulig inspiration fra disse gamle prosaoversættelser vil blive nævnt ved CM’s vers 17 og HT’s vers 7, 16, 27 og 30.

56

9.

L: Te martyrum candidatus laudat exercitus.

Mün: Die gantze schar der heiligen marterer, lobet dich mit hochem gezeugniss.

CM: Then gantske skare thýne hellige Martirers, thit hellige naffn loffue oc prýse

HT: Se vers 7

10.

L: Te per orbem terrarum sancta confitetur ecclesia.

Mün: Alle gotfurchtigen außerwelten, bekennen dich ym gantzen umbkreyß der werlet.

CM: alle gudfryctige oc vdwalde loffue oc bekende teg ý all werden.

HT: Alle gudfrøctige Gudz børn, vederkende dig offuer all iønderige

11.

L: Patrem immensæ maiestatis.

Mün: Eynen vatter der aller höchsten herligkeit.

CM: Een wbegribelig Maiestetis fader.

HT: En fader met allerhøyste herlighed

12.

L: Venerandum tuum verum et vnicum Filium.

Mün: Deinem eynigen son Jhesum Christum, halten sie mit dir eynen waren Gott.

CM: Thýn sande ærefulde eenborne søn Jesum Christum tro wý att wære lýge med teg ý Guddommen.

HT: Oc din eniste Søn Jesum Christum holde wi met dig faar en herlig Gud

13.

L: Sanctum quoque paracletum spiritum.

Mün: Dartzu dein heylgen geist, eynen waren tröster.

CM: Ther til then helliaand sandelig att wære alles wore trøstermand.

HT: Och saa den Helligand en sand trøstermand

14.

L: Tu rex gloriæ Christe.

Mün: O herr Christe du bist ein könig des preyses.

CM: O Herre Christe tw æst ærens Konning.

HT: O herre Christe du est en Konge aff all ere

15.

L: Tu patris sempiternus es Filius.

Mün: Du bist eyn ewiger son deins vatters.

CM: Tw æst thýn faders ewige søn.

HT: Du est din faders euige Søn

16.

L: Tu ad liberandum suscepturus hominem, non horruisti virginis uterum.

Mün: Du hast nicht verachtet das iungfrauliche fleysch an zu nhemen, zu erlösen all außerwelte menschen.

CM: Iomffruens lyff wor teg icke wederstygget til att annamme mandom oc forløse alle vdwalde menniske.

HT: Du anammede menniskelige nature met kød oc blod, oc der met offueruant dieffuelsens hoffmod

17.
L: Tu deuicto mortis aculeo aperuisti credentibus regna coelorum.
Mün: Do du den sieg des byttern todtes behalten hast, ist allen außerwelten eröffnet das reych der hymel.
CM: Tw haffuer offuerwundet then bittre pýne dødzens sting, oc oplat alle som tro paa teg himmerigis rýge.
HT: Der du hagde stungit døden met sin egen brod, da skenckte du alle dine det euige liff
18.
L: Tu ad dexteram Dei sedes in gloria patris.
Mün: Drumb sitzt du nun zu der rechten, ym preyß deynes vaters.
CM: Ther fore sidder tw nw paa Guds høgre hand ý ewig Maiestetis ære med thýn fader.
HT: Der fore sider du nu paa høgre hand i din faders herlighed
19.
L: Judex crederis esse venturus.
Mün: Hyrnach wirstu zukunfftig seynn, eyn gestrenge(r) richter.
CM: Oc tro wý att tw her effter worder tilkommendis een streng dommere.
HT: Och her effter skalt hid igen komme en streng dommere
20.
L: Te ergo quesumus famulis tuis subueni,
Mün: O herr wir vormanen dich du woltest deinen getrewen behulfftig sein,
CM: Ther fore o Herre [wi formane dig]²⁶ hielp thýne tro tiænere,
HT: O Jesu hielp dine tro Christne,
21.
L: quos precioso sanguine redemisti.
Mün: die du erlöset hast mit deinem theurbarem blutte.
CM: som tw forløøste med thit direbare blod.
HT: huilke du forløøste met dit dyrebare blod
22.
L: Aeterna fac cum sanctis tuis gloria munerari.
Mün: Gyb deinen freunden das sie deins preyßes mugen teylhafftig werden.
CM: Thýne wanner gjør deelactige ý then ewige ære, med thit hellige oc vd-walde folk.
HT: At wi mue worde i din ere delactige
23.
L: Saluum fac populum tuum Domine, et benedic hæreditati tuæ.
Mün: O herr hylff deinem außerweltem Volcke, vnnd gesegne sye die dir zum erb gegeben synd.
CM: O herre frelss thit folk oc welsigne the som ere thýn arff oc eyedom.
HT: O herre hielp dit vdualde folk, oc velsigne dem som dig ere til arffue giffne

26. Ordene i skarp parentes vers 20 mangler i 1529, men kan have stået i den tabte Malmøsalmebog 1528. De findes nemlig både i Tausens salmebog 1553 og hos Thomissøn i 1569, og den sidste bygger ikke sin tekst på Tausen!

58

24.

L: Et rege eos, et extolle illos vsque in æternum.

Mün: Vnnd richte sye, vnnd leere sye deinen ewigen willen thun.

CM: Reghere oc lær thennom, oc ophoye thennom til ewindelig tyd.

HT: Och regere du dem selff, oc lær dem din vilge ath gøre

25.

L: Per singulos dies benedicimus te.

Mün: Wir gesegnen dich ware(r) Got nun vnn zu aller zeyt.

CM: Wÿ benedide teg Gud ÿ ewighed, oc ære teg dag fraa dag.

HT: Vi prise dig o sande Gud baade nu oc altid

26.

L: Et laudamus nomen tuum in seculum, et in seculum seculi.

Mün: Vnd dein nam ist zu preysen ewiglich, von welt zu werlet.

CM: Oc loffue thit naffn ewindelig²⁷, nw oc altÿd oc ewindelig.

HT: Oc wi prise dit naffn euindelige, fra nu oc til euig tid

27.

L: Dignare Domine die isto sine peccato nos custodire.

Mün: O Herr bewar deynn außewelten zu aller zeyt, das sye widder deynen willen nymmer mugenn handeln

CM: O Herre werdis att beware oss altÿd fraa synden²⁸.

HT: O herre beuar oss nu oc altid syndeløse oc synde fri

28.

L: Miserere nostri Domine, miserere nostri.

Mün: O Herr erbarm dich vnser, vnd sey vns gnedig.

CM: Miskunde teg offuer oss o Herre, oc forbarne teg offuer oss.

HT: O herre forbarne dig offuer oss, oc vær oss naadig

29.

L: Fiat misericordia tua Domine super nos,

Mün: O herr erzeig vns deine barmhertzigkeit,

CM: O Herre thÿn miskund bliffuer offuer oss,

HT: O herre the oss din barmhiertighed,

30.

L: quemadmodum sperauimus in te.

Mün: nach dem wir vnnser vertrauen ynn dich setzen.

CM: saa som wÿ oss paa teg forlade.

HT: som vor store tro er nu til dig

31.

L: In te Domine speraui, non confundar in æternum.

Mün: In dich herr stet vnser hoffnung, drumb las vns nicht zu schanden werden.

CM: Till teg Herre staar alt wort haab, ther fore lad oss icke bliffue till skendzel ewindelig.

HT: Men wi sette til dig vor lid, hob och trøst, da vilt du mildelige høre vor røst, oc hielpe oss altid i vor brøst

27. Tausen 1553 og Thomissøn 1569 har i vers 26: "til euig tid", hvilket kan have været teksten i den tabte Malmøsalmebog 1528.

28. Tausen 1553 tilføjer her i vers 27: "oc i denne dag". Thomissøn indskyder efter "oss": "i dag oc".

Claus Mortensens Te Deum

Claus Mortensen har til sin danske bearbejdelse betjent sig af L ved versene 2, 4, 6, 11, 24-30. Det ses fx ved det foranstillede "Teg" i v. 2. Den instrumentale ablativ "incessabili voce" i v. 4 oversættes præcist "med eet waffladeligt stæmme", hvor Mün har en friere oversættelse. I v. 11 svarer "wbegribelig" bedre til "immensæ" end til "aller höchsten" hos Mün. I den anførte række vers kan dog enkelte ord stamme fra Müntzer: i v. 24 bønner "lær"; i v. 25 er "Gud" indføjjet, og "Wÿ" er foranstillet; i v. 27 er tilføjet "altÿd"; i v. 29 er foranstillet "O Herre".

Thomas Müntzers tekst er hovedkilden til versene 1, 3, 8-10, 16, 18-19, 21-22 og 31. Dog er i v. 31 "ewindelig" hentet fra L. Claus Mortensen oversætter i v. 1 ordret Müntzers "wir bekennen dich eyne Herren", og vi får en germanisme: "wÿ bekende teg een Herre". Müntzers indslag gør sig tydeligt gældende i v. 9: "Then gantske skare thÿne hellige Martirers". Müntzers kirkeforståelse ses i hans oversættelse af "sancta ecclesia" i vers 10 med "gotfurchtigen außerwelten", ligesom det menneske, "hominem", der skal forløses af Gud, afgrænses til "all außerwelte menschen", "alle vdwalde menniske", i vers 16.²⁹ Apostolicums bekendelse til Kristus som dommeren, der skal dømme verden, og som i L kun betegnes ved "judex", dommer, er hos Mün og videre hos CM blevet til "een streng dommere", v. 19. I v. 21 er "tw forløste" sikkert en oversættelse af "du erlöset" (Mün), idet "redemisti" (L) snarere oversættes med andre ord på dansk, fx "thū hauer igienkiøpt" (*Karen Ludvigsdatters Tidebog*) eller "du igenløsd haffver" (Christiern Pedersen). Den reformatoriske forståelse kommer til udtryk i v. 22, hvor "munerari" (om belønning for fortjenstfulde gerninger) erstattes af "teylhafftig werden", "gjør deelactige". Vers 8 er i flere henseender bemærkelsesværdigt. Det indledende "Lÿge saa gjør oc altÿd" er direkte hentet fra Mün. Det kan fortsættelsen "thit hellige tall thÿne Propheters" også være, hvis CM for det første har haft et forlæg med en fejltekst "heilige zall" eller et utydeligt forlæg, der har kunnet læses sådan. (Eller er fejlen "hellige tall" opstået på trykkeriet i 1528 eller 1529 ved at sætteren blev forvirret ved "hellige Martirers" og "hellige naffn" i v. 9?). For det andet er "thit hellige tall" noget andet end "die herliche zall" (Mün). Læsemåden "thit" går videre til Tausens salmebog 1553, men ændres af Hans Thomissøn til "det hellige tall". En forklaring kunne være, at Thomissøn kender og overtager teksten fra

29. jf. Kurt Erich Schöndorfs omfattende og nuancerede analyse af dette centrale begreb i Müntzers teologi i "Zum Begriff der 'Auserwählten' in den Schriften Thomas Müntzers", *Linguistische Studien*, Reihe A, Arbeitsberichte 207, 1990, s. 87-106.

den tabte Malmøsalmebog 1528? Men stadig fastholdes altså adjektivet ”hellig”, hvor vi ville have forventet ”herlig”.

En række vers som 5, 7, 12-15, 17, 20, 23 kan være vanskelige at anføre kilden til. Her gælder ikke enten L eller Mün, men både L og Mün. I v. 7 stammer ”Then erlig [dvs. ærefulde] forsambling” fra Mün, medens ”Apostlers” er fra L, og ”tall” er fra enten L (”Numerus”) eller Mün (zall”) i v. 8. ”teg loffue oc bekende” i v. 7 kan være lånt fra Mün v. 9: ”lobet dich mit hochem gezeugniss”. I v. 12 er ”ærefulde” fra L: ”Venerandum”, men den udtrykkelige nævnelse af Jesum Christum er fra Mün, der udbygger med en bekendelse til Kristus som sand Gud: ”eynen waren Gott”. Denne bekendelse overtages parafraserende af CM, der ydermere ændrer 3. person flertal hos Mün – ”halten sie” – til 1. person flertal: ”tro wy”. Denne tendens til at synge ”vi” og ”vore” uafhængigt af kilderne ses videre hos CM i v. 13 og 19. Vers 13-15 og 17 kan heller ikke henføres til én bestemt kilde. Dog peger i v. 13 ”Ther til” på Mün: ”Dartzu”, og ligeså i v. 14 ”O Herre Christe tw æst”. I vers 17 påkalder vendingen ”then bittre pýne dødzens sting” sig interesse. Adjektivet ”bitter” stammer fra Mün. Men ”sting”, der betyder ”stik”, er en oversættelse af ”aculeo” i L. Der anes en tredje inspirationskilde til verbum og objekt i ”Tw haffuer offuerwundet then bittre pýne dødzens sting”, nemlig en ældre dansk oversættelse af *Te Deum*: ”Nar thu hauær ouer vondhet døtzens pinæ” (*Karen Ludvigsdatters Tidebog*). I fortsættelsen af v. 17 kan ”alle” være hentet fra Mün, men endnu engang er kilden snarere et ældre dansk *Te Deum*: ”oc oplosth hæmerig for alle them teg troode po” (*Lucidarius*) eller ”app lost thu alle them som traæ [enten attraa eller, snarere, fejl for tro?] himmerigis rigi (*Karen Ludvigsdatters Tidebog*). I v. 20 er ”Ther fore” nok fra L: ”ergo”, men ”o Herre” kommer fra Mün, og ligeså ”wi formæne dig” og adjektivet ”tro”, medens ”tiænere” stammer fra L. ”frelss” i v. 23 og ”dag fraa dag” i v. 25 stammer nok fra L, medens ”nw oc altýd” i v. 26 kan være hentet fra Mün v. 25.

Hans Tausens Te Deum

Hans Tausens bearbejdelse bygger ligeledes på både L og Mün, men her udnyttes de to kilder anderledes. L danner grundlaget for v. 4, og ligeså anden halvdel af v. 6. I v. 24 kommer ”regere” fra ”rege”, og ”nu” i v. 27 kan være en tolkning af ”die isto”. Mere omfattende er inspirationen fra Mün, således ”Alle gudfrøctige” i v. 10 og ”Der fore sider du nu” i v. 18, ”en streng dommere” v. 19, adjektivet ”tro” i v. 20, adjektivet ”dyrebare” i v. 21 (hvor ”verdige” er mere almindeligt på dette sted), og verbet ”worde delactige” i v. 22. Desuden stammer ver-

sene 11-14, 23-25 og 28-29 tydeligvis fra Mün. Mere usikre er kilderne til v. 1-3, 5-6, 15, 26-27 og 30. Vers 2 ligner Mün på ordstillingen med fremskudt subjekt, participiet ”opfylte” i v. 6 svarer til Mün: ”erfullet”. I v. 30 tyder ”vor tro” på afhængighed af Mün: ”vnnser vertrawen”, og ligeså kan 1. person flertal i v. 31 pege i retning af Mün. Tilføjelsen ”met alle hellige fedre loffue dig” i v. 7 stammer hverken fra L eller Mün, men kan være en genklang af en gammel dansk tradition for ophobning af lovprisende grupper på dette sted. Således har både *Visdoms Spejl* og Christiern Pedersen ”alle hellyge appostlæ, alle propheter, alle martires, allæ hellyge iomfruer och alle andhre hellighen y hymmerigh loffwæ tigh”. Vers 16-17 er en meget fri gengivelse, der i v. 16 omhandler inkarnationen, men uden at berøre jomfrufødslen. Det hedder, at Kristus gennem inkarnationen ”offueruant dieffuelsens hoffmod”. Når Djævelen bringes på bane uden om både L og Mün, må det skyldes indflydelse fra en gammel dansk tradition, overleveret både i *Visdoms Spejl* og hos Christiern Pedersen: ”tw som icke forsmadhe ath anammæ mandom aff iomfru mariæs renæ lyff, [met] hwylchen tw yghen løste mennyskens køn fraa dyæfflynd...”. Pga. rimet i v. 16 behandles det djævelske indslag dog meget frit. Når ”sine peccato” i vers 27 har udviklet sig til tautologien ”syndeløse oc synde fri”, kan det skyldes afsmitning fra en gammel dansk tautologi på dette sted: ”dødelygh synder och alle andhre syndher” (*Visdoms Spejl* og Christiern Pedersen). Ligeledes kan ”vor store tro” i v. 30, der if. Niels Møller s. 65 betyder vor stærke tillid, ikke påberåbe sig hverken L eller Mün, hvad adjektivet ”store” angår, men hidrører måske fra det forstærkende adverbium fuldkomment i *Visdoms Spejl* og hos Christiern Pedersen: ”som wy fwlkommelygh troo och hoffwes til tigh”. De rimede gengivelser i vers 16 og 31 er for Niels Møller s. 64 indicier for Tausens forfatterskab.

Hæderspladsen i Kingos salmebog

Et spørgsmål, der trænger sig på, er, om Claus Mortensen og Hans Tausen har haft nogen anelse om, at deres bearbejdelse af *Te Deum* byggede på den forkætrede sværmer og oprører Thomas Müntzer, der efter nedslagtningen af hans bondehær ved Frankenhausen 1525 blev taget til fange, torteret og halshugget? Formentlig ikke. Kun de, der kendte Müntzers *Deutsches Kirchenamt* fra 1523, har kunnet se det betænkelige i, at den oldkirkelige lovsang af den tidlige reformation var blevet iklædt nye gevandter af selveste den berygtede Thomas Müntzer, hvorefter den i den danske Claus Mortensens bearbejdelse kunne indtage en hædersplads i den danske salmebog. Som den allerførste salme i

Kingos salmebog 1699 fik den en signalværdi i den enevældige monarks kirkesalmebog og burde derfor naturligvis være pletfri.³⁰ I 1729 må hæderspladsen pludselig og uden nogen overbevisende begrundelse rømmes, og den vragede lovsang anbringes i første omgang umiddelbart efter den nyoversatte *O store Gud! Vi lofve dig*. Senere sættes den i skammekrogen eller glider helt ud af salmebogen. Det er intet mindre end en tilsidesættelse af det kongelige påbud i *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* fra 1685 om til froprædiken om søndagen at synge *O Gud vi love dig* etc. før prædiken!³¹ I Kirkeritualets forord byder og befaler Christian V "alle voris kiere og tro Undersaatter ..., at de sig efter dette Ritual udi alle Maader allerunderdanigst og hørsommeligst rette og forholde under Straf, som vedbør", så der lægges ikke op til selvtægt og forandringer.³² Man får en lumsk mistanke om, at sandheden om *Te Deums* tvivlsomme oprindelse omsider er blevet kendt i Danmark. Og eftersom sandheden om Müntzers fingeraftryk på *Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog* er ubærlig og direkte stridende mod *Den rette Ordinants'* udtrykkelige advarsler mod Müntzers salmer – se herom længere fremme! –, er det gamle *Te Deums* dage talte!³³ Det nye

30. Derfor er teksten også i Gradualet 1699 støvet lempeligt af. Vigtigste ændring er i vers 7: "Dend herlig forsamling". I vers 16 er "alle vdwalde menniske" ændret til de efter ortodoks teologi mere korrekte "Alle fortabte Mennisker".

31. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual. Genudgivet af Udvalget for konvent for Kirke og Theologi* 1985, s. 11.

32. Teoretisk set kunne man have undgået at overtræde Kirkeritualets bestemmelse om *O Gud vi love dig* etc. og dog undgå Müntzer ved at fremskaffe en anden oversættelse af den latinske prosatekst, der i så fald blot skulle have de samme indledningsord. En sådan "Müntzer-fri" oversættelse til dansk fandtes allerede, oven i købet en, der indgik i en oversættelse af Luther-skriftet *Die drei Symbola oder Bekenntnis des Glaubens Christi*, 1538 (WA 50 s. 255-283, især s. 265,39 – 266,31), nemlig *Den CHRistelige Trois Hoffuet Artickle*, Kbh. 1578 (Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551-1600*, nr. 1083), hvor den er anbragt bl. N 8v – O 2r som "Symbolum Ambrosij oc Augustini" mellem "Symbolum Athanasij" og "Det Niceniske Symbolum" og med denne indledning: "O Gud wi loffue dig, Wi bekiende dig en Herre. Dig en euig Fader, priser den gantske Verden. Alle Engle, Himlene, oc alle de Veldige. Cherubim oc Seraphim, siunge din Prijs høyt, met it waffladeligt Stemme ...". Også Malmøprovsten Hans Hansen Ravns oversættelse af *Te Deum* i *Sjælens aandelige Vandkilde*, 1620, s. 322, har samme begyndelse, jf. Mallings IV s. 264.

33. Et moderne sidestykke til måden at takle en ubehagelig sandhed på kan ses i tilbilselsen af det azurblå EU-flag med de tolv stjerner. Den 12. juni 1952 kunne Europa-Union Hamburg præsentere de tolv bedste indkomne forslag til et nyt Europaflag. Blandt disse var et blåt flag med 15 stjerner i en cirkel. Der var nemlig på det tidspunkt 15 stater i Europarådet. Ophavsmanden til stjerneflaget hed Hanno F. Konopath, medlem af Europa-Union Hamburg. I august samme år lagde Europarådet dette forslag frem i Strassbourg, men nu var Konopaths navn fortiet, og forslaget blev

Te Deum, der er parat til at afløse det gamle udtjente, er som før nævnt en oversættelse af Luthers poetiske gendigtning fra 1529 og autoriseres altså i Danmark-Norge i 200-året for Luthers *Te Deum*. Forinden havde Varnæspræsten Bertel Christian Ægidius i jubilæumsåret 1717 udgivet *sin* oversættelse af Luthers poetiske gendigtning af *Te Deum* med indledningen *HErr GUD, vi love dig/ Herr GUD, vi takke dig/ Dig, GUD Fader i evighed*,³⁴ men kendskabet til denne oversættelse ved en sønderjysk præst er næppe nået frem til hovedstaden. Måske er det dog alligevel festlighederne ved Lutherjubilæet i 1717, der har smittet af og gjort en gendigtning af Luthers *Te Deum* aktuel?³⁵

Det kongelige reskript fra 1729 om *Te Deum*

Den nævnte autorisation har form af et reskript af 18. marts 1729 til biskoppen i Sjælland og af den 8. april 1729 til de øvrige danske og norske biskopper³⁶

ang. den Anstalt at gjøre, at Psalmen af den Begyndelse ”O store Gud, vi love Dig etc.” i Stiftet overalt udi Kirkerne paa de anordnede Tider, i Steden for den gamle Psalme ”O Gud, vi love Dig etc.” (som med en Composition paa Vers er forfattet, og i Slotskirken paa de dertil ansatte Tider nu paa nogen Tid er og stedse vorder synget med en lettere Melodie, end som den ellers i Kirkerne udi Kjøbenhavn og paa andre Steder i Rigerne af gammel Tids Brug med en tung og for Menighederne ubefat-

lanceret som generalsekretariatets egen opfindelse. Man havde nemlig i mellemtiden erfaret, at Konopath havde en belastet nazistisk fortid, og Europarådet ville for alt i verden undgå, at en erklæret tilhænger af Das dritte Reich skulle stå fadder til det nye Europas flag. Lige til sin død i 1962 søgte Konopath at få den anerkendelse, han mente tilkom ham. Litt.: Dr. jur. Markus Göldners disputats *Politische Symbole der europäischen Integration*, New York, Oxford, Bern & Frankfurt, 1988, s. 58-61.

34. Nr. 280 i *En Nye Psalme-Bog, Som indeholder de sædvanligste Gamle, Som ogsaa mange Nye Psalmer*, Flensborg 1717.

35. Ligesom det skete 100 år senere, da domprovsten i Roskilde, Jens Michael Hertz (1766-1825) udgav *De Christnes Lovsang: O store Gud, vi love Dig!*, i *Anledning af Jubelfesten, indrettet til at synges med Dr. Morten Luthers egen bekendte Melodie: Vor Gud han er saa fast en Borg*, Kbh. 1817, *Bibl. Danica* I sp 349, hvoraf den første af ni strofer lyder: ”O store Gud vi love Dig! Vor Tak vi Dig frembære. Din Magt er urandsagelig, Og evig er Din Ære! Din Herlighed hvor stor! I Himle og paa Jord, I Tid, i Evighed, Hver Aand skal knæle ned, Lovsynge Dig, o Herre!”

36. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtoogsvis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. III. Deel. 1699-1730, København 1793, s. 677. Jeg takker cand.mag. Bjarke Hesseldahl Lyster for fremskaffelse af denne og anden dokumentation.

telig Melodie bliver synget), vorder introduceret og synget; samt at Bogtrykkerne i Kjøbenhavn skal forfærdige saamange trykte Exemplarier af samme Psalme, som kan eragtes fornøden i Danmark, at forsendes og distribueres,³⁷ og den i de Psalmebøger, som efter denne Tid trykkes, indføre, dog at derfor ei den gamle Psalme, O Gud vi love Dig, vorder igjen udeladt. (Paa det at herudi overalt kan være en Lighed).

Af reskriptet får man umiddelbart det indtryk, at det er den gamle ”tunge og ubefattelige” melodi, der er anstødsstenen. Men det kan jo være en krigslist for at lede opmærksomheden væk fra teksten og dens ophav?

Reskriptet beordrer bogtrykkerne i både København og Christiania til at trykke så store oplag af det nye rimede *Te Deum*, som må anses for påkrævet til indførelse af en ny og ukendt salme. Det må have drejet sig om kolossale oplag! Så meget mere bemærkelsesværdigt er dette bekostelige og utidige påbud og initiativ, som det kommer mindre end fem måneder efter den katastrofale ildebrand, der lagde 2/5 af København i aske. Det nye *Te Deum* må på den baggrund sandelig have haft topprioritet! Det Kongelige Bibliotek har bevaret enkelte eksemplarer, og det smukkeste, fire blade med noder og tekst, har titlen:

Psalmen, O Store GUD vi love dig, Som paa Vers er componeret, og udi Hans Kongl. Majestets Slots-Kirke paa de dertil ansatte Tider vorder siunget med en lettere Melodie end som Psalmen O GUD vi love dig. Der ellers udi Kirkerne saavel i Kiøbenhavn som andre Stæder i Hans Kongl. Majests. Riger og Lande af gammel Tiids Brug med en tung og for Meenighederne ubefattelig Melodie er bleven siunget, og i hvis Sted efterdags udi Meenighederne saavel i Kiøbenhavn som overalt i Rigerne, efter Hans Majests. allernaadigste Befaling paa sine sædvanlige Tider denne nye componerte Psalme skal bruges. Med Kongl. Majests. allernaadigste Frihed, Som et Stykke af Gradualen. KIØBENHAVN, Trykt udi Kongl. Majests. privilegerte Bogtrykkerie, Aar 1729.³⁸

37. De norske biskopper blev tilsvarende ”rescriberede: At de behøvende Exemplarer for Riget skulle trykkes i Christiania”.

38. Kgl. Bibl. signatur: 4,-175-kvart (00127). Andre eksemplarer, Kbh. 1729, under signatur 4,-322-oktav (06425) og Kbh. 1730 og uden sted og år under 4,-323. *Bibliotheca Danica ved Chr.V. Bruun*, Kbh. 1877, I, sp. 371; V, sp. 60. ”Kongl. Majests. privilegerte Bogtrykkerie” er Joachim Wielandts trykkeri indtil august 1729. Derefter

Af reskriptet fremgår tydeligt, at den nye *Te Deum*-gendigtning allerede i ”nogen Tid” har været sunget i Slotskirken ”paa de dertil ansatte Tider”. Dvs. at gendigtningen *O store Gud! Vi lofve dig* ikke skal dateres til 1729, som det sker i *Den Danske Salmebog*, Kbh. 2003, nr. 9, under salmen *O store Gud! vi love dig*, men at den gerne kan være ældre. Anders Malling aftrykker hele teksten til den nye gendigtning,³⁹ men desværre uden at anføre sin kilde, der muligvis er den Kingosalmebog fra 1741, som han ejede og gerne citerer fra.⁴⁰ Eksistensen af de forordnede særtryk fra 1729 kender Malling tydeligvis ikke, ligesom han ikke selv har læst reskriptet fra 1729, men nøjes med at referere det på anden hånd med Widdings ordvalg. I dette tilfælde lønner det sig imidlertid at gå til kilden, lige som det ikke er nok at tjekke en enkelt tilfældig udgave af Kingosalmebøgerne fra tiden efter reskriptet, men også at gå lidt tilbage i tiden. I Københavnerbogtrykkeren Joachim Schmedtzens udgave af *Den Forordnede Nye Kirke-Psalme-Bog* fra 1727⁴¹ er allersidst i salmebogen, s. 484-486, aftrykt denne efterhængte og for os interessante nyhed: ”En Psalme, som synges udi Slots-Kirken, paa Taksigelse-Festens Dag d. 11. Febr. Og naar een eller anden Taksigelses Dag ved det Kongl. Huus indfalder.”⁴² Derefter følger den rimede oversættelse af Luthers gendigtning: *O store GUD vi love Dig*. Denne hidtil upåagtede tekst fra 1727 må nu betragtes som den ældste forekomst af salmen og bringes derfor som bilag 1 til denne undersøgelse.

Forfatteren til det nye poetiske *Te Deum*

Hvem der har foretaget oversættelsen, fremgår ikke af de hidtil undersøgte kilder. Eftersom den benyttes i Slotskirken som det første sted og i alt fald fra 1727, kunne forfatteren være den ortodokse teolog Søren Lintrup (1669-1731),⁴³ der efter nogle år som biskop i Viborg blev kongelig konfessionarius fra februar 1725 til Frederik IV's død sidst i 1730. Lintrup havde som ung rektor i Bergen (bl.a. for den unge Ludvig Hol-

kaldtes det if. Harald Ilsøes *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810*, Kbh. 1992, s. 99-100, for ”Kgl. Majests. og Universitets Bogtrykkerie”.

39. Anders Malling: *Dansk Salmehistorie* IV, s. 265.

40. Anders Malling: *Dansk Salmehistorie* I, s. XII.

41. Eksemplar i forfatterens eje. Udgaven haves ikke i Det Kongelige Bibliotek, der kun har en smal udgave, trykt hos J.J. Høpfner, Kbh. 1727 (*Bibliotheca Danica*, V, sp. 532), hvori det nye *Te Deum* ikke er medtaget.

42. Den 11. februar fejrede man svenskernes mislykkede storm på København den 11. februar 1659. Takkefesten blev forordnet 9. januar 1661, jf. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, III, 1889, s. 425f.

43. A. Jantzen: ”Lintrup, Søren”, *Dansk Biografisk Lexikon*, X, 1896, s. 336-339; Jens Glebe-Møller: ”Lintrup, Søren”, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. IX, 1981, s. 86.

berg) gjort sig bemærket ved musikøvelser ved skolen, ligesom han lod sine disciple opføre dramatiske koncerter i domkirken og må altså have haft en kirkemusikalsk interesse og har sikkert også mestret den smule versekunst, der skal til for at bringe Luthers tyske *Te Deum* på en dansk form. Søren Lintrup var kendt for altid at placere sig lige i nærheden af begivenhedernes centrum. Han havde en høj stjerne hos dronning Anna Sophie (Reventlow) og kan have benyttet sig af den kongelige gunst til at få sig og sit bragt i stilling på en førsteplads i salmebogen. Gennem sin struttende lærdom og omfattende korrespondance med lærde i ind- og udland kan han være kommet under vejrs med Thomas Müntzers *Te Deum* og har sikkert kunnet overbevise de kongelige om det uheldige i at lade samfundsomstyreren og vranglæreren Müntzer beholde denne fremskudte plads i enevældens salmebog. Ét er i alt fald sikkert: Der har skullet andet og mere til at gå i rette med *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* og ændre indgangen til *Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog* end blot fremkomsten af en habil nyoversættelse af Luthers versificerede *Te Deum* til dansk. En sådan oversættelse forelå som ovenfor nævnt i 1717 fra Varnæspræsten Ægidius' hånd, og den blev ikke autoriseret. Der har skullet de rette forbindelser til på højeste sted, for at et så væsentligt indgreb i *Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog* har kunnet lade sig gøre. Disse forbindelser havde den ærekære kongelige konfessionarius og professor theologiæ honorarius Søren Lintrup. Hvis ikke han selv har begået oversættelsen af *Te Deum*, må det være en, som han har sagt god for. Det kunne fx være nærliggende at pege på den salmedigtende tidligere geheimearkivar Frederik Rostgaard som en mulig forfatter til det nye *Te Deum*. Rostgaard havde i sin ungdom boet sammen med Søren Lintrup i huset hos hofpræsten dr. H.G. Masius og modtaget undervisning af Lintrup. De to mænd bevarede kontakten med hinanden livet igennem, så Rostgaard kunne være manden, som Lintrup havde anmodet om at levere et nyt *Te Deum*. Men Rostgaard kan af flere grunde ikke tilskrives æren for det nye autoriserede *Te Deum*. For det første var han på den tid i unåde ved hoffet og persona non grata på Københavns Slot. For det andet har vi fra Rostgaards hånd en helt anden oversættelse af Luthers versificerede *Herr Gott dich loben wir*, i hans *Dansk Oversættelse af Fire og Tredive Udvalde Tydske Psalmer*, Kbh. 1738, s. 15-19. Allerede i de indledende vers er den kendeligt forskellig fra *O store GUD vi love Dig*:

O store GUD dig love vi,
 En HERRE dig bekiende fri;
 Dig Fader af ald Evighed
 Dend gandske Jord at ære veed;

For dig de Englers Hær saa from,
 Ja Himle og ald Herredom,
 Med Seraphim og Cherubs Hob,
 Udsiunge med et stadigt Raab...

Når Rostgaard så kort tid efter 1729 lader sin egen oversættelse af *Te Deum* udgive, kan denne bedst opfattes som et korrektiv – venligt eller uvenligt – til det nye autoriserede *Te Deum*, hvorfor en sammenligning af de to næsten samtidige oversættelser kan kaste lys over, hvad samtiden eller i alt fald en samtidig intellektuel har set eller manglet i den nyautoriserede tekst.

For Rostgaard har det været vigtigt at levere en loyal oversættelse af Luthers *Te Deum*. Det viser han ved at aftrykke teksterne jævnsides, Luthers på venstresiderne 14, 16 og 18 og sin danske oversættelse overfor på højresiderne 15, 17 og 19. Men ikke nok med det! Rostgaard er også bevidst om betydningen af den latinske tekst (L), som han lader aftrykke med større antikvatyper på nederste tredjedel af hver side, så den opmærksomme læser kan se, hvorledes Rostgaards oversættelse ikke kun følger Luther, men også tager skyldigt hensyn til L. Rostgaards v. 3 ”Dig Fader af ald Evighed” fastholder L’s ”Te æternum patrem”, medens *Te Deum* 1727 mangler fader-metaforen. I v. 8 har Rostgaard ”med et stadigt Raab” som oversættelse af ”inconsabili voce” over for et frit ”En daglig Ære-Sang” i *Te Deum* 1727 og Luthers ”mit hoher Stim”. I v. 14 oversætter Rostgaard trofast ”prophetarum laudabilis numerus” med ”Propheternis Roosværdig Tal”, hvor Luther har ”Und die lieben Propheten all”, og *Te Deum* 1727 er endnu friere. Vers 15 hos Rostgaard ”Med dend Snee-hvide Martyr-Hær” er trofast mod ”martyrum candidatus ... exercitus”, hvor både Luther og *Te Deum* 1727 svækker teksten. Bag v. 17 hos Rostgaard ”Din Kirke og din Helligdom” ligger ”sancta ... ecclesia”, mens Luther omskriver kirken til ”Die gantze wehrte Christenheit” og *Te Deum* 1727 til ”Hver Christen Siæl”. I v. 20 har Rostgaard ”Din Sande og Eenbaarne Søn” og følger her ”verum et unicum” i L og ”Deinen rechten und ein’gen Sohn” hos Luther, mens *Te Deum* 1727 mangler den kristologiske præcision i ”sande og enbårne”. Rostgaards v. 33-34 ”Kom dine Tienere til Trøst/ Du med dit dyre Blod har løøst” fastholder tjener-metaforen (L: ”famulis”; Luther: ”Dienern”) og det dyrebare blod (L: ”precioso sanguine”; Luther: kun ”Mit dein’m Blut”), mens begge metaforer mangler i 1727. Endelig slutter Rostgaard v. 49-50 med et inderliggørende 1. person ental: ”Dig Herre har jeg haabet paa/ Thi skal jeg aldrig skamfuld staae” og følger her L: ”In te, Domine, speravi/ non confundar in

æternum”, mens både Luther og 1727 har 1. person flertal. Nævnes bør, at Rostgaards tekst er sammenfaldende med 1727 i v. 27 og 43-44.

Skal der udledes en konklusion af disse iagttagelser, kunne det blive en indirekte kritik og dermed også en tiltrængt karakteristik af 1727-teksten, der efter Rostgaards mening tager for lidt hensyn til den tradition, som den latinske tekst er udtryk for og giver køb på nogle af de veltjente metaforer, der har en god signalværdi, og ikke benytter sig af den enestående lejlighed til ikke bare at give de danske og norske menigheder en fri oversættelse af Luthers gendigtning, men også at fremdrage og fastholde det, som ikke kom til udtryk i Müntzers og Claus Mortensens oversættelser.

Man kan ikke ved påvisningen af disse svagheder i 1727-teksten komme nærmere på en identifikation af oversætteren, der næppe har været nogen stor salmedigter. Vort eneste spor er ret beset, at oversættelsen tidligst har været i anvendelse ved Slotskirken i København. Man tør derfor antage, at Peder Hersleb (1689-1757), den senere biskop, må have delt den hemmelige viden om tvingende grunde til et nyt *Te Deum* med Søren Lintrup. Hersleb, der nød Frederik IV's gunst, blev i 1725 kaldet til hofprædikant i København, og må altså have vidst, hvor tidligt det nye *Te Deum* blev taget i brug i Slotskirken. Hersleb har ligesom Lintrup været så tæt på majestæten, at han har kunnet overbevise denne om det nødvendige i et korrektiv til *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* vedrørende *Te Deum*.⁴⁴ Dertil kommer, at Hersleb allerede i 1720'erne var medlem af en kommission, der arbejdede med en revision af kirkeritualet. Gennem dette arbejde, hvis materiale gik tabt ved Københavns brand i 1728,⁴⁵ kan Hersleb være kommet under vejrs med Müntzers *Te Deum* og have fået ideen til at erstatte det med en oversættelse af Luthers gendigtning. Ideen er måske en frugt af den euforiske jubilæumsfest for reformationen i 1717, hvor næppe nogen af de utallige mindegudstjenester blev fejret, uden at der før eller efter prædikenen ”blev under Trompetters og Pauckers Lyd siunget den Lov-Sang: O GUD Vi Love Dig”.⁴⁶ Man får ingen mistanke om, at det

44. Da Hersleb den 2. nov. 1735 indleverede en betænkning til regeringen om kirkerituals forandring, er der om *Te Deum* kun denne neutrale oplysning, at ”I stæden for: O! Gud vi lofve dig maa nu settes: O! stoere Gud vi lofve dig; hvilken psalme nu over allt er introduceret”, jf. *Kirke-ritualet og pietismen. Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685, ved P.G. Lindhardt, 1986, s. 26.* Det er påfaldende, at der overhovedet ingen kommentarer knyttes til dette skift, som Hersleb uden tvivl kunne have interessante ting at berette om.

45. P.G. Lindhardt: *Kirke-ritualet og pietismen*, Kbh. 1986, s. 7.

46. Peter Neve: *Beskrivning over de Solenniteter, med hvilcke ... Det Andet Jubilæum siden Reformationens Begyndelse ... ere bleven celebreret*, Kbh. 1717, s. 13, 15 og 37.

gamle *Te Deum* i 1717 skulle synge på sit sidste vers ”med en tung og for Menighederne ubefattelig Melodie”.⁴⁷ Det er en overvejelse værd, om oversætteren af Luthers *Te Deum* skal findes blandt de poeter, der ved reformationsjubilæet stemte harpen med en ny sang til Luthers pris? Det kunne i så fald være fx høreren ved Københavns Skole, magister Jens Jensen Bergendal, sognepræsten ved Vor Frelzers Kirke, Hans Thomsen Trojel, den senere sognepræst i Helsingør Jørgen Pedersen Friis eller borgmesterdatteren fra Odense Lykke Sophie Friis.⁴⁸

Müntzer og pietismen, to alen af ét stykke

Efter at Gottfried Arnold i 1699-1700 havde udgivet sin epokegørende *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, der ser kirkens historie som en forfaldshistorie, og hvor Thomas Müntzer som noget helt uhørt bliver tilkendt udførlig og delvis anerkendende omtale, hvortil kommer lange citater fra hans hidtil tabuiserede og ukendte skrifter,⁴⁹ blev Müntzer en yndet skydeskive for ortodokse teologer. Når de ville angribe pietisterne, blev Müntzer meget snart med sin oprørske, øvrighedsfjendske, bibel- og sakramentforagtende teologi set som forløber for pietismens sværmerier. For at kunne bruge Müntzer til skræk og advarsel i den aktuelle kirkekamp mod pietisterne så de ortodokse sig nødsaget til videnskabelig forskning i Müntzers forfatterskab.⁵⁰ Man må kende rottens biologi for at kunne udrydde den. Toneangivende i dette polemiske oplysningsarbejde var den luthersk-ortodokse superintendant og professor Valentin Ernst Löscher (1673-1749), der i tidskriftet *Unschuldige Nachrichten von Alten und Neuen Theologischen Sachen*, Leipzig 1702-19, præsenterede hidtil ukendte skrifter af Müntzer. Således i årgang 1706 s. 29-31 ”Thomæ Müntzers *Protestation und Entbietung*, Alstedt 1524, med kommentaren: ”Es scheinet dieses des bekannten Fanatici und Aufführers erste Schrifft zu seyn...“. I årgang 1707 omtales s. 611-614 „Zwey Bücher Thomæ Müntzers“, nemlig *Ordnung des Deutschen Ampts zu Alstädt, Eilenburg 1523*, og *Hochverursachte Schutz-Rede wider das geistlose sanfftlebende Fleisch zu Wittenberg*, 1524. Sidstnævnte skrift kaldes „ein rechtes Specimen des gottlosen Geistes, der in Müntzern gewütet hat“. Endelig når Löscher

47. jf. reskriptet af 18. marts 1729.

48. Hans Olrik: „Reformationens 200-års jubilæum i Danmark 1717“, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. I s. 289-294; *Bibliotheca Danica*, I, sp. 152-153; H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon*, I, s. 350 f; III s. 131-134; VIII s. 318 f.

49. jf. Max Steinmetz: *Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels*, Berlin 1971, s. 286 ff.

50. Max Steinmetz s. 297.

i årgang 1708 s. 393 og 398-399 frem til skrifterne *Deutsche Evangelische Messe* og *Deutsch Kirchen-Ambt verordnet ... welches jetzt wiederumb erscheint mit diesem Lobgesängen und Göttl. Psalmen* og skriver s. 399 om salmerne heri: "Unter denen verdeutschten Hymnis findet man auch das Lied: Der Heiligen Leben, thut stets nach GOTT streben etc. So noch diese Stunde in vielen Gesangbüchern behalten wird, da noch vermuthlich zum wenigsten die allerletzte Zeile ein Zusatz des Müntzerischen Geistes ist". En anden udbredt kilde til ny viden om Müntzer var Veit Ludewig von Seckendorffs *Commentarius historicus et apologeticus de lutheranismo*, 1692, der i en meget fri og aktualiseret form med direkte polemik mod samtidens pietister udkom i tysk oversættelse under titlen *Ausführliche Historie des Lutherthums*, Leipzig 1714. I dens 1. bog § 155-157, spalte 632-641 bliver "der unruhige Müntzer" og hans teologi præsenteret (om bondeoprøret handler 2. bogs § 2-4), og udgiveren Elias Frick konkluderer, sp. 639-640, idet han knytter til ved den højaktuelle kirkelige situation: "so möchte man dencken, man hätte der heutigen Schwarm-Geister Lehren und nicht Müntzers Sätze beschrieben, so genau kommen sie auch in denen Worten mit einander überein, und zeigen klar an, dass ein Geist der Verführung in beyderseits stecke ... Mahlet diesen Lügen-Geist mit rechten Farben also ab: Er will die Schrifft und das mündliche Wort GOTTes auffheben, und die Sacrament der Tauffe und Altars austilgen, und uns hinein in den Geist führen."

At disse giftige tanker også var nået til Danmark, ja, selv til kongerigets fjerneste kolonier og langt ud over teologernes kreds, vidner følgende episode om. Som begrundelse for at have arresteret den af kong Frederik IV udsendte Trankebarmissionær Bartholomaeus Ziegenbalg og holde ham i strengt fængsel fra den 19. november 1708 til 26. marts 1709, angav Trankebars kommandant Johann Sigismund Hassius nytårsdag 1709, at "ich halte ihn für einen Thomas Müntzer, der Rebellion hat anrichten wollen".⁵¹ Denne fjendtlige holdning til den hallensisk-pietistiske mission siger meget om de spændinger, der rådede i kongeriget i de første årtier af 1700-tallet mellem de ortodokse og pietisterne, og som ikke mindst gjorde sig gældende i København, hvor byens præsteskab var delt i to lejre, der gensidigt beskyldte hinanden for det værste. Skytset hentede de fra henholdsvis Leipzig og Halle. De ortodokse københavnske teologer kan indtil om aftenen den

51. W. Germann: *Ziegenbalg und Plütschau. Die Gründungsjahre der Trankebarschen Mission*, I, Erlangen 1868, s. 114. For henvisningen til Germann takker jeg professor Siegfried Bräuer.

20. oktober 1728 have foretaget egne studier i de skrifter af Thomas Müntzer, der indtil den altfortærende ildebrand måtte have befundet sig i Universitetsbibliotekets og professorbibliotekernes rige bogsamlinger. I *Deutsches Kirchenamt*, hvis Müntzersalmer professor Löscher som førnævnt havde henledt opmærksomheden på, kan det ikke have været vanskeligt at genkende det stadig gældende danske *Te Deum* som et ægtefødt barn af rebellen fra Alstedt. Den danske lærde, hvem han så måtte være?, der først er blevet bevidst om den farlige sandhed om *Te Deum*, har dog til fulde mestret kunsten at holde tand for tunge, indtil og efter at sagen var blevet gennemdrøftet og en konsekvens draget på allerhøjeste niveau. Det er forståeligt, at det ved en så pinlig og kontroversiel sag har været uklogt at sætte navn på den eller de teologer, der har været fortalere for indførelsen af det nye *Te Deum*, der betød både en overtrædelse af *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* og et utidigt og meget synligt indgreb i *Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog* og voldte et stort og langvarigt postyr i menighederne og bogtrykkerierne. Derfor hellere pakke forfatterskabet til og beslutningen om et forordnet nyt *Te Deum* ind i et anonymt reskript, udstedt af den enevældige monark, der ikke kan modsiges.

Uorden i Kingos salmebog

Efter autorisationen i 1729 af det nye *Te Deum* blev det straks efter anbragt forrest i den udgave af Kingos salmebog, der tryktes i Kbh. 1729 af Ove Lynov. Overskrift og indledning lyder her: "Til Søndags Fro-Prædiken. For [dvs. før] Prædiken synges allerførst: O store GUD, vi love dig, Vi siige tak ævindeligh ...". Umiddelbart efter det nye *Te Deum* præsenteres, efter en vandret streg, det gamle kasserede *Te Deum* med denne advarende overskrift: "NB. Denne Psalme siunges ikke meere i Kirkerne." Samme praksis ses i Niels Hansen Møllers Kingo-udgave Kbh. 1744 og i Vajsenhus-udgaver fra 1744 og 1763, mens Salicath i 1776 har samme placering, men udelader advarslen. Men reskriptet fra 1729 er uklart og giver mulighed for forskellige fortolkninger. For hvad menes med den afsluttende bestemmelse: "dog at derfor ei den gamle Psalme, O Gud vi love Dig, vorder igjen udeladt. (Paa det at herudi overalt kan være en Lighed)"? Det gamle *Te Deum* skal vige førstepladsen for det nye,⁵² men det må ikke udgå helt,

52. At ikke alle godvilligt har budt det nye *Te Deum* velkommen på det gamle *Te Deums* bekostning, vidner foruden Rostgaards *Te Deum* et lille udateret tobladstryk om. Eksemplar Kgl. Bibl., Hielmstiernes Visesamling: Hielmst. 1853 D oktav. *Bibliotheca Danica* I, sp. 371. Det har titlen *Vor Gamle | O GUD vi love Dig | Udsat paa Riim | Efter den nyes Melodie*: Denne *Te Deum*-bearbejdelse, der er opdelt i 29 vers, be-

for at der "herudi overalt kan være en Lighed", nemlig et fællesskab mellem dem, der ejer de ældre udgaver af Kingos salmebog og dem, der ejer de nye udgaver. Men hvor det gamle *Te Deum* skal anbringes, overlades til trykkerne at afgøre. Derfor ser vi, at Joachim Schmedtgen i sin Kingo-udgave 1730 anbringer den nye oversættelse forrest, side 3-4, men "Derefter: Nu bede vi den Hellig Aand". Schmedtgen forviser det gamle *Te Deum* til allerbagest i salmebogen, ja, til den selvsamme plads, hvor han i 1727 anbragte det helt nye og uautoriserede *Te Deum*, og giver det denne overskrift: "Denne Psalme, som tilforn har været den allerførste i de ny forordnede Kirke-Psalmbøger, og nu efter H.K. Majest. Allernaadigste Befaling ey mere udi Kirkerne i Danmark og Norge skal synges, maa derfor ey udelukkes af Psalme-Bogen, men bliver til Slutning indført." I den Kingoudgave, der er "Tryckt og tilkiøbs udi Kongl. Majst. Privileg. Bogtryckerie i Bergen 1730",⁵³ er det nye *Te Deum* anbragt på et upagineret indskudt blad⁵⁴ mellem bl. A 3 og A 4 (side 5-6 og 7-8) med denne overskrift: "En Psalme, som er forordnet at bruges i steden for O Gud vi lofve dig". Derefter fortsættes bl. A 4r, som om intet var hændt og uden nogen advarsel, med det gamle *O GUD, vi love dig, Vi bekiende dig en Herre* som den foreskrevne salme "Til Søndags Froe-Prædicken". En fjerde praksis indskyder efter det nye *Te Deum* først *Nu bede vi den Hellig Aand* og derefter nogle anvisninger om salmer efter prædiken, og først derefter trykkes det gamle *Te Deum* med den foranstillede advarsel: "N.B. Denne Psalme siunges ikke meere udi Kirken", således i Niels Hansen Møllers 1736-udgave. En femte praksis ser stort på reskriptets afsluttende henstilling og udelader ganske enkelt det gamle *Te Deum*, således fx Ove Lynov i 1740 og 1742, Godiche 1758, Boppenhausen 1759 og Simmelkiær 1778. I en udgave Kbh. 1743 er det gamle *Te Deum* udeladt, men endnu ikke slettet i registeret. I Kingo-udgaver fra 1800-tallet er det gamle *Te Deum* helt forsvundet.

gynder: O GODE GUD! vi love Dig!/Een HERRE vi bekiende Dig! Een FADER Uforanderlig/ Den gandske Verden priser Dig!/ Det samme giør' og Ænglene/ Samt alle Dine Vældige!/ Dig u-ophørlig Cherubim/ Selv siunge Priis med Seraphim:/...". Der er stadig i dens 19. vers spor efter Thomas Müntzers strenge dommer: "Derfra vi troe Tilkommende/ Dig eengang een stræng Dommere!" Dette *Te Deum* er kort omtalt og karakteriseret som meget mådeligt af Jens J. Jensen: "Tedeum i Danmark", s. 96-114, *Dania: Tidsskrift for dansk sprog og litteratur samt folkeminder*, årg. 7, 1900, s. 106f.

53. Eksemplar i Kgl. Bibl., tidligere Univ. Bibl., signatur O, 185 oktav, *Bibliotheca Danica*, V, sp. 42.

54. Dette indskudte blad har samme frise og vignetter som Bergen-udgaven i øvrigt og er derfor næppe trykt i Christiania, som det kongelige reskript foreskriver, jf. note 37.

Thomas Müntzer i dansk salmehistorie

Alt dette rod i salmebogen skyldes efter vor opfattelse en pinlig ny viden om, at frø af ugræs er føjet over hegnet til Herrens vingård. En ny viden om en gammel skade, der burde være undgået, om de danske reformatorer blot havde holdt sig den gamle kirkeordinans efterrettelig, når den om nye trykte salmer udtrykkelig påbyder: "Item wille wy ey heller at nogen skulle her y wore Riiger wdprente eller wdprente lade Handbøger, missaler eller andre Ceremonische bøger med nye sang oc præfatier wdset paa danske, at siunges med latine noder, som den oprørsche Myntzer gjorde, effterdi deris brugelse er oss inted nøttige ...".⁵⁵ Fra første færd har de danske reformatorer intetanende næret en slange ved deres egen barm, da de gjorde brug af Müntzers *Te Deum* i deres salmebøger. Heller ingen anede uråd, da en ny oversættelse af adventshymnen *Conditor alme siderum* med begyndelsen *O Hellige skaber oc Fader kær* blev indlemmet i Hans Tausens *En Ny Psalmebog*. Den kan være hentet fra Rostock-reformatoren Joachim Slüters *Gheystlyker gesenge vnde leder*, Rostock 1531, hvor næstsidsste salme er den anonyme *GOD hilge schepper aller stern*,⁵⁶ der, måske via anonyme mellemlid i form af højtyske skillingstryk, stammer fra Müntzers *Deutsches Kirchenamt*, Alstedt 1523/24. Afhængigheden af Müntzers oversættelse⁵⁷ er umiskendelig, ikke mindst i de nedenstående strofer 3,1-6,3:

Do syck de werlt thom auende want,
de brüdegam Christus wart bekant
Vth syner moder kemerlin,
de junckfrouwe bleff tzart vnd gantz reyn.

Der Verden stunnede til en ende,
gaff Christus sig alle til kende,
Han vdgick som en Brudgom ven,
den Jomfru hun bleff klar oc reen

Bewiset hefft he syne groten gewalt,
Dat ydt jn alle der werlt erklanck,
Sick möten bögen alle knee
jm hemmel, helle vnde ock hyr.

Sin store mact beuiste han,
at gantske Verden det befand,
Alle Knæ maa bøye oc vnder være,
i Hiemmel oc Helffuede oc Verden hære

55. *Kirkeordinansen 1537/39, "Den rette ordinants". Faksimiletrykk*, Verbum 1988, bl. 75r.

56. Gerhard Bosinski: *Das Schrifttum des Rostocker Reformators Joachim Slüter*, Göttingen 1971, s. 201; C.M. Wiechmann-Kadow: *Joachim Slüters ältestes rostocker Gesangbuch vom Jahre 1531 ... Nach den Originaldrucken wortgetreu herausgegeben*, Schwerin 1858, bl. P 4r-v.

57. Niels Knud Andersen synes at være den første, der i *En Ny Psalmebog 1553 II*, Kbh. 1983 s. 50, har bemærket den danske oversætters benyttelse af den nedertyske salme, især ved strofe 5.

Allent wath dorch enn geschapen ys,
dem gyfft he krafft, wesent vnd frist
Na synes willens ordeninge twar,
En tho erkennen apenbar.

Wi bidden dy o hillige Christ,
wenthe du tokamende richter bist,
Ler vns hyr thouörn dinen willen don,
vnn jn dem louen nemen to.

Alt det som han haffuer nu skabt,
det giffuer han baade verilse oc mact
Oc styrer dem effter sin vilge saa,
ath wi det klarlige kiende maa

Thi bede wi dig O hellig Christ,
naar du skalt komme en Dommere siist,
Lær voss tilforn din vilge at gøre,
Och lad icke Dieffuelen voss forføre

Denne danske oversættelse har sikkert fundet plads allerede i den tidlige 1544-udgave af Tausens salmebog, dvs. kun syv år efter Kirkeordinansens udtrykkelige advarsel mod Müntzers salmer. Men uden et udspecificeret *Index Librorum Prohibitorum* har den danske censur ikke kunnet gardere sig mod den müntzerske fare. Og da slet ikke, når den som her var fornummet i anonyme, tilforladelige nedertyske gevandter i Slüters salmebog. Imidlertid gled *O Hellige skaber oc Fader* kær ud af brug, da Hans Thomissøn sorterede den fra i 1569. Enten har Thomissøn opdaget Müntzer-indslaget og gjort kort proces, eller også, og snarere, er salmen faldet som følge af Thomissøns princip om kun én gendigtning af hver latinsk eller tysk salme. Thomissøn foretrak i alt fald *O Stierners skaber i Himmelske huss*, der sikkert også er en mere vellykket oversættelse af *Conditor alme siderum*.

De danske reformatorer har frygtet Thomas Müntzer, som var han om ikke det store dyr i Åbenbaringsbogen, så i alt fald noget, der lignede. Og skrækken for ham blev ikke mindre med årene. Da biskop Hans Poulsen Resen i forlængelse af reformationsjubilæet 1617 sammenkaldte alle borgere i København, der tilhørte andre konfessioner, i Vor Frue Kirke og tvang dem til at sværge på Fremmedartiklerne af 1569, gjorde han i indledningen til sin tale opmærksom på, at de fire farlige engle, som i Åb 9,14-15 blev sluppet løs, måtte forstås om Müntzer, Zwingli, Michael Servet og Ignatius Loyola. Mod disse fire, som fik jorden til at skælve i sin grundvold, var Fremmedartiklerne rettet.⁵⁸ Det hører til skæbnens ironi, at selv om der med det kongelige reskript i 1729 blev lukket et hul i hegnet til Herrens vingård, fortsatte den farlige engel Thomas Müntzer med at husere, nu via de indkaldte hollændere på Amager. I årene 1715, 1732, 1754 og 1783 udkom i København deres *Nedder-Düdesche Kercken und Huss Psalm-Boeck*, *Tho*

58. Bjørn Kornerup: "Reformationsjubilæet i Danmark 1617", *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. rk. II, 1936, s. 54 note 2. Et af håndskrifterne skriver Karlstadt i stedet for Müntzer.

deenst der Holländer Gemeene up Amack, der s. 51 i samtlige udgaver rummer netop den førnævnte Müntzer-salme *Godt, Hillige Schepper aller Stern*.⁵⁹ Historien om danske myndigheders ubehjælpssomme forsøg på at forhindre farlige invasive arters indmarch i kongeriget er altså af ældre dato og omfatter med denne undersøgelse nu også salmehistorien. Müntzer er salmehistoriens mårhund!

En konklusion på denne undersøgelse kan være følgende forslag til ajourførte historiske oplysninger under *O store Gud! Vi love dig*, nr. 9 i *Den Danske Salmebog*, 2003: "Thomas Müntzer 1523 > Claus Mortensen 1528; Martin Luther 1529 > dansk 1727." Ligeledes bør Müntzer tilkendes sin egen plads i salmebogens forfatterregister: Müntzer, Thomas (1488-1525), tysk teolog og reformator. b 9

Herluf Trolles Te Deum

I den tidligere salmeforskning har den navnkundige admiral Herluf Trolle (1516-65) været nævnt som en mulig forfatter til *O Gud, vi loffue dig, vi bekende dig en Herre*.⁶⁰ Derfor kan det være på sin plads at minde om P. Severinsens fortjenstfulde fund og identificering af Trolles danske *Te Deum*. Ikke mindst fordi Anders Mallings i sin førnævnte behandling af *Te Deums* historie i Danmark⁶¹ kun refererer Widdings andenhåndsviden herom⁶² og forbigår Severinsens primærforskning, der tager udgangspunkt dels i Hans Mikkelsen Ravns *Heptachordum Danicum* fra 1646, hvor det hedder, at Herluf Trolle tilegnede Herlufsholms og Næstveds skoler en *Te Deum*-oversættelse, som begyndte *O Gud, dig love vi/ dig*

59. *Bibliotheca Danica* I sp. 386. For oplysningen om Müntzers salmer i de nedertyske salmebøger takker jeg professor Siegfried Bräuer. Angående den farlige engel Zwingli kan der henvises til Jens Lyster: "Zwingli i Thomissøns salmebog 1569?", *Hymnologiske Meddelelser* 10. årg. 1981, s. 47-53, om *O Herr Got hilff* som forlæg for *Herre Gud hielp mig*.

60. Allerede H.B. Melchior har i *Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse*, 1. udg. 1822 s. 78 (2. udg., 1865 s. 47) denne fejlagtige note til *Te Deum* i Trolles oversættelse: "Efter Herl. Trolles Oversættelse findes den i den ældste danske (Hans Thomesøns) Psalmebog med den Begyndelse: "O Gud vi love dig, vi bekiende dig". *Den Danske Psalmedigting samlet og ordnet af Carl J. Brandt og Ludvig Helweg*, I, Kbh. 1846, aftrykker som nr. 149 *O Gud, vi loffue dig, vi bekende dig en Herre* fra Hans Tausens salmebog 1553 med denne tvivlsomme forfatterangivelse: "Maaskee oversat af Herloff Trolle". Vildledningen om "H. Trolle" gik videre til *Psalmebog til Kirke og Huus-Andagt* nr. 2 og derfra videre til de ældste oplag af *Psalmebog for Kirke og Hjem*, nr. 2, fra 1898 og frem til 1921. Den første, der gør opmærksom på fejlen, er Jens J. Jensen: "Tedeum i Danmark", *Dania*, årg. 7, 1900, s. 104.

61. Anders Malling: *Dansk Salmehistorie* IV, s. 264.

62. S. Widding: *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528-1573*, I, Kbh. 1933, s. 200.

en Herre.⁶³ Dels bestemmes det detaljeret i Herlufholms Skoles fundats eller skoleordinants af år 1567, som Niels Hemmingsen forfattede, at alle skolebørnene, når klokken slår fem om morgenen, skal begive sig ind i kirken sammen med skolemesteren og hørerne. I kirken skal de på alle søgnedage først synge tre Davidssalmer på latin, derefter læses af børnene fra Bibelen et kapitel på dansk, som deles i tre dele, eftersom høreren befaler dem. ”Effthet di tre Leiser [læsninger fra Bibelen] skall siungis Te Deum paa Danske, som salige Her Herluff haffuer det wdset [oversat]”.⁶⁴ Hans Thomissøn, der ellers gerne optager de adeliges salmer i sin salmebog fra 1569 og også bringer to af Herluf Trolle med angivelse af forfatterens navn, nemlig både hans gendigtning af Sl 31, *Herre mit Haab* det er til dig, og taksigelsen fra 1564, *Herre hør mig ieg raaber til dig*, har imidlertid over for Trolles *Te Deum*, som han vel må have kendt, håndhævet sit princip om kun at bringe salmerne i én version,⁶⁵ hvorfor både Trolles og Tausens *Te Deum* må vige for Claus Mortensens. Trolles *Te Deum* måtte tage til takke med det forskriftmæssige liv på Herlufsholm, hvor denne lovsang gennem mere end 200 år blev sunget hver morgen af kostskoleeleverne.⁶⁶

Severinsen fandt Trolles *Te Deum* i et tillæg⁶⁷ til *En Ny Psalme-Bog, Hvorudi findis de beste og nu brugligste, saavel af D: Mort: Luthers,*

63. Ravn nævner Trolles to kendte salmer fra Thomissøns salmebog og fortsætter: ”Cui accedit, quod scholis Herlovianæ & Nestvediensi dicavit à se in Danicam linguam translatum: O Gud dig loffue vi, Dig er [sic] Herre, etc.”, *Heptachordum Danicum*, Prolegomena ad Lectorem, blad e 4v = side XXXII i Bengt Johnssons facsimilie bd. I, 1977.

64. Bjørn Kornerup: ”Herlufsholms Skoleordinans af 30. Marts 1567”, *Danske Magazin, indeholdende Bidrag til Den Danske Histories Oplysning*, 7. rk. VI, Kbh. 1954-1957, s. 78; Rasmus Nyerup: ”Udkast til en Historie om de latinske Skoler i Danmark og Norge fra Reformationen af og til 1804”, *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider*, Tredje Binds 1ste Halvpart, s. 39. Bestemmelserne for Herlufsholm kan jævnføres med bestemmelserne ”Om Børnesang oc lesning i Kirkerne” i *Kirkeordinansen 1537/39* bl. 12r – 14v, hvor *Te Deum laudamus* også foreskrives sunget af børnene efter læsningen.

65. Thomissøn oplyser i sit forord blad d 3v, at han har medtaget ”alleniste en Version oc fordanskelse paa huer Psalme”.

66. H.B. Melchior skriver i *Historiske Efterretninger* s. 78 i forbindelse med de første skolelove: ”Ved den daglige Chorsang i Kirken skulde der om Morgen ... synges Te Deum paa Dansk efter sal. Herluff Trolles Oversættelse”. En note tilføjer, at ”Efter Omarbejdelsen [tænkes der mon her på den i 1729 autoriserede nye gendigtning, der intet har med Trolles tekst at skaffe?] vedblev denne Psalme daglig at synges i Disciplenes Morgen-Lovsang indtil Aaret 1796”. For henvisningen til Melchior takker jeg cand.phil. Karsten Christensen.

67. ”Nogle Aandelige Psalmer, Hvormed denne Psalmebog denne gang er forbedret”, nummereret 220-229, s. 377-400.

som andre Gudfrygtige Læreris Kirke-Psalmer, ... Nu andengang trykt, og med flere skønne Sange forbedret, Kbh. Joachim Schmedtgen 1693, hvor den indgår i en gudelig håndbog betitlet *Aandelige Forraad Afdeelt Udi Fiorten Spise-Kamre*, Kbh. Joachim Schmedtgen 1694,⁶⁸ som nr. 223. Severinsen har aftrykt Trolles tekst fra denne sene kilde⁶⁹ og bringer senere korrektioner fra en afskrift i den ledreborgske manuskriptsamling (kvart og oktav nr. 302), hvor et lille oktavhæfte har titlen *Te Deum Laudamus udsat af Høyædle og Velbaarne nu Salig Hr. Herluf Trolle til Herlufsholm og beordnet at siungis i Herlufsholms Kirche og Skole saa vel som i begge Nestved Kircher. Effter begiering til trycken befodret ved H. Busch. Trycht Aar 1706*.⁷⁰ Severinsen mener selv, at trykningen vist nok aldrig er foregået, men afskriften taler for mig at se sit klare sprog om, at der må være tale om et nu tabt skillingstryk med det annoncerede indhold, og at der derfor endnu i begyndelsen af 1700-tallet var behov for optryk af Trolles *Te Deum*, ikke blot til brug på Herlufsholm, men også i Skt. Peders og Skt. Mortens kirker i Næstved. At også menighederne i Næstved har sunget Trolles *Te Deum* synes ikke ellers at være kendt.

Et Næstved *Te Deum* kunne man kalde Trolles tekst. Derfor er det ikke så mærkeligt, at det er en forlægger og bogbinder fra Sydsjælland, der omsider får øje på Trolles *Te Deum* og indlemmer det i "sin egen" kirkesalmebog. Dermed bliver ældste bevarede forekomst af Trolles *Te Deum* 30 år ældre end Severinsens fund. Tilmed er det nu eftertrykkeligt forbundet med Herluf Trolles navn. Vi finder hans *Te Deum* aftrykt side 201-204 i *Aandelige Psalmer, Loffsange oc Viser, At siunge i den Christen Meenigheds Forsamling, oc ellers anden Steds hvor behoff giøres. Aff atskillige Bøger tilhobe samlet oc til Trycken forfærdiget aff*

68. *Bibliotheca Danica*, I, sp. 336.

69. Hvor Trolles navn er forbigået, og hvor overskriften lyder: "Denne Psalme siungis paa St. Mickels Dag", jf. traditionen fra Niels Jespersens graduale 1573, s. 367-387, at "Paa S. Michels dag" synges straks efter prædiken *Te Deum laudamus* og i landsbyerne *O Gud wi loffue dig*. Samme bestemmelse i Kirkeritualet 1685 s. 33, der tillige ordinerer *O Gud vi love dig* til Taksigelsens Fest [11. febr.] til alle tre Prædikener.

70. P. Severinsen: "Lidt om *Te Deum* i Danmark", *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. I, 1901-03, s. 146-151; samme: "Herluf Trolles *Te Deum*", *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. I, 1901-03, s. 524-527; samme: "Endnu en Gang Herluf Trolles *Te Deum*", *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. II, 1903-05, s. 207-208. Det bedste bud på at identificere udgiveren H. Busch kommer fra cand.phil. Karsten Christensen, der skønner, at det kan være den Hans Busch, som nævnes i H. Ehrencron-Müllers *Forfatterlexikon* II s. 168-169, og som i H. Jørgen Helms *Valkendorfs Kollegiums Historie*, 1917, omtales jævnligt som evighedsstudent, der holder sin første kendte disputats i 1681 og dør som student i 1711. Han blev sandsynligvis immatrikuleret fra Roskilde Skole i juli 1676.

Claus Jacobsen,⁷¹ *Bogbinder i Kiøge, paa hans egen bekostning*, Kbh. Matthias Jørgensen 1664.⁷² Salmebogen indgår i en gudelig håndbog med titlen *Udvalde Gudelige Bønner oc Aandelige Psalmer oc Loff-sange ... Nu anden gang til Trycken forfærdiget bekostet oc forbedrit aff Claus Jacobsen, Bogbinder oc Boghandler i Kjøge*. At denne bog, hvis førsteudgave er gået tabt, har haft nogen udbredelse, fremgår af, at den endnu i 1679 oplevede en udgivelse, nu ved den kongelige majestæts privilegerede bogbinder Wolfgang Lamprecht i København.⁷³ Som bilag 2 er aftrykt Trolles *Te Deum* efter 2. udgaven fra 1664. Niels Møller skriver om Trolles rimede *Te Deum*, som han kendte fra Severinsens studier, at det ikke er en oversættelse af Luthers, men en selvstændig versificering af latinen, påvirket sine steder af sprogbugen i Claus Mortensens *Te Deum*.⁷⁴ Muligvis har Niels Møller haft vers 2-4, 18, 39, 43-44, 48 og 50 i tankerne. Værd at nævne er måske også, at vers 7-8 og 22-23 har samme rim som Luthers gendigtning.

P. Severinsen, hvis grundighed ingen tør betvivle, skriver om sin eftersøgning af Herluf Trolles *Te Deum*, at ”det var mig ikke muligt at opstøve nogen som helst Afskrift af ”sal. Hr. Herloffs” Tekst. Ikke en Gang paa Herlufsholm var der noget at opspørge”.⁷⁵ Heraf må vi slutte, at Trolles *Te Deum* omkring århundredskiftet var et afsluttet kapitel på Herlufsholm. Derfor er det en glædelig overraskelse, at jeg i forbindelse med denne undersøgelse af skolens bibliotekar, Lars Bardram, har modtaget

71. Anders Petersen: *Kjøge Byes Historie*, Kbh. 1888, s. 202 og 262 og personalfortegnelsen oplyser, at Claus Jacobsen, der var klokker indtil 1637 og senere blev bogbinder og lysestøber, havde sit bogskab i kirkens søndre våbenhus, hvorfor han årligt betalte 1 rigsdaler. En snes år betalte han afgiften, men efter svenskekrigen må forretningen have været mindre god, da han fik afgiften nedsat til det halve. For årene 1662-63 hedder det, at ”ingen Penge kunde bekommes af ham”, og han måtte da eftergives samme. Han døde den 7. 5. 1670, og kirkebogen meddeler, at Claus Bogbinder blev begravet den 12. maj under ringning med den mellemste klokke, så han har ikke været nogen velhaver. For disse oplysninger takker jeg arkivar Lars Kjær, Køge Arkiv.

72. Et unikt eksemplar af bogen (med signaturen A VII 43) findes i Karen Brahes Bibliotek, der netop er flyttet fra Odense til Roskilde. Jeg skylder Stiftsbibliotekets bibliotekar, Hans Michelsen, og klosterforvalteren, kammerherre Søren Lyder Jacobsen, Roskilde Kloster, tak for tilvejebringelse af teksten til Trolles *Te Deum*. *Bibliotheca Danica*, I, sp. 310. Om Matthias Jørgensen Godiche, der havde trykkeri i Studiestræde i København fra 1660 til sin død i 1678, se Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810*, Kbh. 1992, s. 69-71.

73. Eksemplar i Kgl. Bibl. Sign. 4.-187-8. *Bibliotheca Danica* V, sp. 42. Nu trykt af Matthias Jørgensen Godiches enke, se Ilsøe s. 71. Trolles *Te Deum* findes s. 154-157.

74. Niels Møller: *Salmesprog og Salmetyper*, II, s. 65.

75. P. Severinsen: ”Herluf Trolles *Te Deum*”, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk. I, 1901-03, s. 524.

noder og tekst til den *Te Deum*-tradition, der nu er i brug på Herlufsholm. Skolens musiklærer, Niels Koefoed, oplyser, at den 26. maj 1915 fejrede skolen sit 350 års jubilæum, og ved den lejlighed lød i kirken for første gang Herluf Trolles oversættelse af *Te Deum* til organist Sophus Wiigs⁷⁶ musik. Mon ikke det er Severinsens fortjeneste, at skolen igen er blevet kendt med sin stifters *Te Deum*, fornemt formidlet af *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk I, 1901-03, side 525-527? 400-årsdagen for Herluf Trolles fødsel den følgende 14. januar 1916 blev atter fejret med Trolles *Te Deum* til Wiigs musik, og det har siden været en fast tradition hvert år den 14. januar, hvor der holdes Trollemorgen med en højtidelighed i kirken. Teksten er en forkortet version (linje 1-21 og 42-44), melodien er stadig Sophus Wiigs. En af skolens senere organister, Andreas Larsen,⁷⁷ har til skolens 400-års jubilæum den 23. maj 1965 leveret sin musik til Trolles *Te Deum*, linje 1-44, der imidlertid gengives så frit, at Trolle næppe ville have kunnet genkende det.

Legenden om Ambrosius og Augustin

I forbindelse med den nu afsluttede udgivelse af Hans Christensen Sthens skrifter bør der i vor sammenhæng gøres opmærksom på Sthens oversættelse og udgivelse af kirkefaderen Cæcilius Cyprianus' pestprædiken *De Mortalitate* fra omkring år 252. Heri findes hen mod slutningen en passage, der i Sthens oversættelse lyder: "Der ere de hellige tolff Apostler, de hellige Propheters glædelige Skare, de hellige Martirers wtalige store Forsambling, huilcke alle formedelst deris Ridderlige oc Mandelige Strid oc Seieruindning, ere bleffne herlige kronede aff Gud".⁷⁸ Spørgsmålet er, om Cyprian her hentyder til *Te Deum* vers 7-9? I givet fald er *Te Deum laudamus* ikke blevet til påskemat år 387, da Augustin blev døbt af Ambrosius, således som en gammel legende udmaler det, men er langt ældre og har allerede i år 252 været

76. Sophus Wiig (1853-1930), sang- og musiklærer på Herlufsholm og organist ved kirken 1893-1919. Jubilæumsgudstjenesten i 1915 og 400-årsdagen i 1916 er omtalt i Flemming Tolstrup: *I smult vande. Herlufsholm 1887-1936*, 1988, s. 163 og 165.

77. Niels Peter Andreas Larsen (1907-1997), sang- og musiklærer på Herlufsholm 1937-74, organist fra årsskiftet 1937/38 til 1977.

78. J.-P. Migne: *Patrologiæ cursus completus, Patrologiæ Latinae Tomus IV, S. Cyprianus*, Parisiis 1891: "De Mortalitate" cap. XXVI, sp. 624 lin. 20-22: "Illic apostolorum gloriosus chorus, illic prophetarum exsultantium numerus, illic martyrum innumerabilis populus" i *De Mortalitate* kap. 26. Heinrich Adolf Koestlin: „Te Deum“, *Realenzyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 3. Auflage, 19, 1907, s. 465-469, især s. 467, 17-22; S. Widding I s. 198 note 2. Den danske oversættelse findes i *Hans Christensen Sthens Skrifter udgivet af Jens Lyster under medvirken af Jens Højgård*, III, 2012, s. 75 i "En Predicken Cæcilij Cypriani 1578" afsnit 4, lin. 686-689.

så udbredt, at Cyprian kan hentyde til og forudsætte denne hymne almindelig kendt i sin menighed.⁷⁹

Twivlen om legendens forhold til den historiske virkelighed er af gammel dato. Således introduceres en ny dansk prosaoversættelse af *Te Deum* med denne manchet i 1578, under overskriften ”*Symbolum Ambrosij oc Augustini*.”: ”Det tredje *Symbolum*, holder mand S: Augustini oc Ambrosij at vere, oc at det haffuer veret siunget effter S: Augustini Daab. Om mand det troer saa at vere eller icke, kand det ingen Skade gjøre. Saa er det dog alligeuel it skønt oc gaat *Symbolum*, eller Bekiendelse (ihuem Mesteren haffuer veret) gjort i Sangsuise, Icke alene den rette Tro der met at bekiende: men ocsaa Gud der vdi at loffue oc tacke.”⁸⁰

Bilag 1

Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog, Kjøbenhavn, Aar 1727. Trykt hos Joach: Schmidtgen. Side 484-486 (sideskift markeret ved lodret streg, linjetælling i skarp parentes):

En Psalme, som synges udi Slots-Kirken, paa Taksigelse-Festens Dag d. 11. Febr. og naar een eller anden Taksigelses Dag ved det Kongl. Huus indfalder.

O store GUD vi love Dig,
Vi sige Tak ævindeligt.

2. Den gandske vide verden veed,
At Du est GUD af Evighed.
3. Hos Englene dit Navn er stoor,
Af Cherubim i Himmel-Choor, I

79. Klaus Gamber støtter i ”Das ”Te Deum” und sein Autor”, *Revue bénédictine*, 1964, 74, s. 318-321, denne antagelse og citerer Cyprians *De Mortalitate* 26 og kan ydermere henvise til et sted i den ligeledes nordafrikanske teolog Tertullians *De oratione* 3, hvor englene synger ”sanctus, sanctus, sanctus”, så det lyder som et *Te Deum*-citater og tyder på, at *Te Deum* allerede omkring år 200 er bevidnet i Nordafrika.

80. *Den CHRistelige Trois Hoffuet Artickle*, Kbh. 1578, bl. N 8v, der oversætter Luthers *Die drei Symbola oder Bekenntnis des Glaubens Christi*, 1538, WA 50, især s. 263,6-11, jf. note 32.

- Og Seraphim, som for Dig staaer,
En daglig Ære-Sang Du faaer.
4. Hellig est Du vor GUD,
Hellig est Du vor GUD, [10]
Hellig est Du vor GUD,
Du sterke Zebaoth!
 5. Din Ære over Himlen gaar,
Og fylder op den gandske Jord.
 6. Apostlers Tal ævindeligt,
Saa og Propheter glæde sig,
At de, med Martyr-Skaren, Dig
Kand love højt i Himmerig.
 7. Hver Christen Siæl paa denne Jord
Fortæller om dit Guddoms Ord. [20]
 8. Bekiender Dig een Fader from,
Hvis Søn til Verdens Frelse kom.
 9. Samt HelligAand een Trøster sand,
Højloved over alle Land.
 10. Du Ærens Konge, JEsu sød,
Af ævig Fader ævig fød.
 11. For Jomfru-Liv Dig ej undslogst,
Men os at frelse Manddom togst.
 12. Du haver dempet Dødens Magt,
Og os til Liv og Himmel bragt. [30]
 13. Du over alt ophøjet est,
GUds højre Haand Du sidder nest.
 14. Du kommer vist, og dømme skal
De Levendes og Dødes Tal.
 15. Saa hielp os nu, og vær vor Trøst,
Som Du saa dyre har forløst.
 16. Et Sted hos Dig Du os bereed
Blant Helgene i Salighed.
 17. Dit Folk til Hielp, O JEsu, kom!
Velsign din Arv og Ejendom. | [40]
 18. Holt over dem dit Ansigt bliid.
Og gjør dem got til ævig Tiid.
 19. Vi dagligen velsigne Dig,
Dit Navn vi love idelig.
 20. Bevar os fra, O gode GUD,
At løbe an mod dine Bud.
 21. Vær naadig, HERre, og os fri

- Af al den Nød vi kommer i.
 22. Beviis din store Miskundhed,
 Vor Troe af ingen anden veed. [50]
 23. Din Hielp, O GUD, vi lide paa,
 Til skamme lad os aldrig staa!

Bilag 2

*Aandelige Psalmer, Loffsange
 oc Viser ... Prentet i Kiøbenhaffn,
 aff Matthia Jørgensen, Aar 1664,
 s. 201-204 (sideskift markeret ved
 lodret streg, linjetælling i skarp parentes):*

Te Deum laudamus, &c.
 Udsat aff S. Herloff Trolle.

O Gud dig loffve vi,
 Dig en HErre bekiende vi.
 Dig en ævig Fader,
 All Verden dig prjser oc roser.
 Dig prjser alle Englers Herskab,
 Alle Majestetets oc Himmels Krafft.
 Dig prjse Cherubim oc Seraphim,
 U-affladelig oc med et ævig Stim.
 Hellig, Hellig, Hellig est du vor Gud HErre Zebaoth.
 Fuld ere baade Himmel ocsaa Jord, [10]
 Af din Majestet oc Ære stor.
 Dig ocsaa lofver det hellige Chor dine Apostlers I
 Oc all den gandske Propheters Hob,
 Forkynde din Ære oc Loff.
 Dig lofver oc den heele Martyrers Skare reene.
 Din hellige Kircke paa Jorden,
 Altjd dig prjser oc roser.
 Dig en u-begribelig Majestetets Fader.
 Din hellige oc sande, En eniste Søn vi loffve.
 Med den Hellig Aand vor Trøstermand, [20]
 Dig Gud Fader, Søn oc Hellig Aand.
 Du Ærens Konning O JEsu Christ,
 Gud Faders ævige Søn du est.
 At du os arme Menniske kunde* frj,
 Forsmaade du icke det Jomfru Ljff.

Du offvervand all Dødsens Mact,
 Oc Himmerjg for os hafver du opladt. |
 Hos Guds høyre Haand er dit Sæde,
 I din Faders ævige Glæde.
 Deden skalt du ocsaa komme igien, [30]
 At dømme alle huer oc een.
 Derfor bede vi dig ydmygelig,
 At du est os mild oc miskundelig.
 Oc vær allis vor Hielp oc Trøst,
 Som du med dit Blod haffver igienløst.
 Giff os med din Arfvedeel,
 [med] Ær[e] oc Glæd[e]** i Evighed.
 Salig gjør du dit Folck O HErre,
 Oc velsigne din Eyedom oc Arfve.
 Regere, oc beskærme du os [40]
 nu oc til ævig Tjd.
 Saa lenge vi leffve, vi dig prjse ville.
 Oc lofve dit Nafn ævindeligh,
 Ja nu oc ævindeligh. |
 Bevar os O Gud i denne Dag,
 Fra alle Synder oc all Ondskab.
 Forbarme dig HErre ofver os,
 O Gud forbarme dig ofver os.
 Og lad nu komme ofver os din Naade,
 Som vi os paa dig forlade. [50]
 Paa dig HErre saa haabe vi,
 Fra Skam oc Skendsel gjør os frj, Amen.

*) I både Lamprecht-udgaven 1679 og Schmedtgen 1694 står ”skulle frj”, og muligvis har det også været den trykte tekst i 1664, som siden håndfast er rettet med blæk til ”kunde”.

**) Bogstaverne i skarp parentes linje 37 er raderet bort, og med blæk er i stedet skrevet: ”at Æris oc Glædis i Evighed.” Dette svarer til teksten i afskriften efter 1706-skiltingsvisen: ”Giv os med din Arve-deel/ at æris og glædis i Ævighed.” Både Lamprecht 1679 og Schmedtgen 1694 har: ”Med Ære oc Glæde i Evighed”.

Übersicht

Die Beiträge des ketzerischen Aufrührers Thomas Müntzer und des adligen Seehelden Herluf Trolle zum dänischen *Te Deum laudamus*

Warum wurde Luthers gereimtes *Tedeum* 1529 im Jahre 1729 durch eine königliche Verfügung und ohne zwingende Gründe in Dänemark und Norwegen genehmigt? Wie haben die Dänen und Norweger im Zeitraum 1529-1729 das *Tedeum* benutzt?

1529 wurden von den dänischen Reformatoren Claus Mortensen in Malmö und Hans Tausen in Viborg zwei Prosaübersetzungen herausgegeben. Noch im Gesangbuch Kingos 1699 lebt die erste Übersetzung, und zwar auf dem vornehmen Platz als erstes Lied des Gesangbuches. Auch das Kirchenritual 1685 verfügt über eben diese *Tedeum*-Übersetzung. Um so überraschender wird sie plötzlich 1729 vom Thron gestoßen und in die Ecke gestellt. Das ist eine klare Geringschätzung der königlichen Befehle im Kirchenritual 1685. Hat endlich ein Gerücht den Hof des dänischen Königs erreicht, das 200 Jahre alte dänische *Tedeum* rühre von Thomas Müntzer her? Ein solcher Ursprung des ersten Liedes des Kirchengesangbuches wäre im Absolutismus unannehmbar. Die Ablösung, eine neue Übersetzung von Luthers gereimtem *Tedeum*, wird schon seit 1727 und vielleicht noch früher in der Schlosskirche zu Kopenhagen verwendet. Deshalb ist zu vermuten, dass entweder der königliche Hofprediger oder der Schlossprediger in das Geheimnis über das *Tedeum* Müntzers eingeweiht ist, und beide kennen vermutlich auch den anonymen dänischen Übersetzer von Luthers *Tedeum*. Die plötzliche Auswechslung der beiden *Tedeum*-varianten verursacht Jahrzehnte hindurch Unordnung im Gesangbuch.

Die dänische Kirchenordnung 1537/39 hatte vor Müntzers Liedern ausdrücklich gewarnt, aber gegen die niederdeutschen Lieder in Joachim Slüters Rostocker Gesangbüchern 1525 und 1531 haben die dänischen Reformatoren keinen Verdacht geschöpft. Vom ersteren kann Müntzers *Tedeum* ins Land gekommen sein, vom letzteren Müntzers Lied *Got, heylger schöpffer aller stern*.

Die Furcht vor Müntzers Liedern dauerte Jahrhunderte. Obwohl die königliche Verfügung von 1729 das Müntzersche *Tedeum* enthüllte und beseitigte, hat sich zur selben Zeit ein anderes Müntzerlied in Dänemark Einlass verschafft. In dem *Nedder-Düdesche Kercken und Huss Psalm-Boeck, Tho deenst der Holländer Gemeene up Amack*, 1715 (und weiteren ungeänderten Auflagen 1732, 1754 und 1783), ist Müntzers *Godt, Hillige Schepper aller Stern* zum zweiten Mal nach Dä-

nemark gelangt. Die Geschichte über die unbeholfenen Versuche von Seiten der dänischen Behörden, den Einmarsch gefährlicher, invasiver Arten ins Königreich zu verhindern, ist also alt und umfasst mit dieser Untersuchung nun auch die Kirchenliedgeschichte!

Die Prosaübersetzung des *Tedeums* wurde früher zu Unrecht dem dänischen Admiral Herluf Trolle (1516-65) zugeschrieben. Herluf Trolles Übersetzung war gereimt und wurde durch zwei Jahrhunderte von den Schülern auf Herlufsholm und den Gemeinden der Stadt Næstved gesungen. Später galt Trolles Übersetzung lange als verloren, ist aber neulich in einem Kirchengesangbuch aus dem Jahre 1664 wieder gefunden worden. Nun wird in Herlufsholm jedes Jahr wieder zum Geburtstag Herluf Trolles am 14. Januar sein *Tedeum* gesungen.

